

संसदीय प्रयोक्ता

(प्रक्रिया र उपयोगी सवाल)

अड्क २

संसदीय सरोकार

(प्रक्रिया र उपयोगी सवाल)

जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल
National Forum of Parliamentarians on Population and Development (NFPPD) - Nepal
अनामनगर, काठमाडौं

यो पुस्तिका अस्ट्रेलिया सरकार र दि एसिया फाउण्डेशनको साभेदारीमा सञ्चालित स्थानीय सरकार सबलीकरण कार्यक्रमको सहयोगमा तयार गरिएको हो । यसमा अभिव्यक्त विचारहरूले संस्थागत धारणालाई प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

पहिलो संस्करण : पौष २०८० (January 2024)

छापिएको प्रति : १५००

प्रकाशक : जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल
(National Forum of Parliamentarians on Population and Development (NFPPD) - Nepal
अनामनगर, काठमाडौं

फोन नम्बर : ०१-५७०६७३४

इमेल : nfppd2071@gmail.com

वेबसाइट : <https://nfppd.org.np/>

सम्पादक: डा. भीष्मनाथ अधिकारी

सम्पादन सहयोग : राम गुरागाई/अनामिका राई

प्रेस : निर्जला प्रिन्टिङ्ग प्रेस
नागर्जुन, काठमाडौं

फोन : ९८५१२४८१७७

© जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल

प्रकाशकीय

नेपालमा संसदीय व्यवस्था नौलो नभए पनि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको विधायकी अभ्यास पहिलो हो । हाम्रो संविधानले तीनै तहका जननिर्वाचित प्रतिनिधिमूलक संस्था र सरकारबिच समन्वय र सहकार्यको व्यवस्था गरेको छ । तीनै तहले आवश्यक कानून निर्माण कार्य गरिरहेका छन् । राज्य सञ्चालनमा प्रजातान्त्रिक मूल्यमान्यता अवलम्बन होस्, कानूनका दृष्टिमा सबै नागरिक समान हुन सक्नु, विभेदकारी नहोस् भनी ध्यान पुऱ्याउन जरूरी हुन्छ । राज्य निर्मित कानून बाध्यकारी हुने भएकाले धेरै पक्षमा ध्यान पुऱ्याउन जरूरी छ । कानून निर्माणको अधिकार जनप्रतिनिधिमूलक संस्था हुने हुँदा यो प्रक्रिया पारदर्शी, युक्तिसङ्गत, विवेकपूर्ण र वस्तुनिष्ठ हुनुपर्दछ । संसदीय एवम् विधायकी अधिकार प्रयोग गरिरहनु भएका जिम्मेवार प्रतिनिधिहरूलाई औपचारिक र अनौपचारिक क्षमता अभिवृद्धि गर्नु जरूरी हुन्छ । जनप्रतिनिधिहरूको व्यक्तिगत भूमिका र तोकिएका जिम्मेवारीहरूलाई पूर्णता प्रदान गर्न आवश्यक ज्ञान, सिप र क्षमतामा अभिवृद्धि गर्न नितान्त जरूरी रहन्छ । ज्ञान अवलोकन, अध्ययन, अनुसन्धान र अनुभवद्वारा प्राप्त तथ्य वा विचारहरूबाट प्राप्त हुने गर्दछ । ज्ञानको महत्त्व ज्यादै ठुलो छ । जो सँग जति धेरै जानकारी छ र नवीनतम ज्ञान छ, उसको कार्यसम्पादन मर्यादित र स्तरीय हुन्छ । ज्ञानबाट धेरै मानिसलाई, समुदाय र सिंगो राष्ट्रलाई प्रभावित पार्न सक्दछ । अध्ययनबाट प्राप्त हुने ज्ञान सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण हुन्छ । सुकरात भन्छन् "जसले सच्चा ज्ञान प्राप्त गर्दछ, वास्तवमा उ सर्वगुण सम्पन्न हुन्छ ।" ज्ञान आफैँमा एउटा शक्ति हो र सूचनाको श्रोत पनि हो । वास्तवमा ज्ञान कुनै सीमाले निर्धारण गरको हुँदैन । ज्ञान भएका मानिसहरूलाई विभिन्न शब्दावलीबाट पनि परिचित गराइने गरिन्छ । जस्तै: विद्वान्, अनुभवी, प्रशिक्षित, निपूर्ण, जानकार, विशेषज्ञता, व्यावसायिक, अनुसन्धानकर्ता आदि ।

विविध विषयका सूचनाले, विगतका अभ्यास साथै अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा उपलब्ध असल अभ्यासहरूबाट प्राप्त ज्ञानले असल कानून निर्माण गर्न सहयोग पुग्दछ । संसदीय अभ्यासमा समयको सीमा निर्धारण हुने हुँदा अनुत्पादक विषयवस्तुमा समय खर्च भएको छ कि भन्ने कुरामा विशेष ध्यान दिनु जरूरी हुन्छ । सबै कुरालाई निराकरण गर्न ज्ञान, सिप र अभ्यासको महत्त्व प्रमुख रूपमा रहिआएको छ । सामान्यतया एक सामाजिक र राजनीति अभियन्ता भएका हिसाबले आम विधायकहरूले संसद्मा प्रवेश गर्नुपूर्व नै सम्बोधन गर्ने कला, सञ्चार माध्यमसँगको सम्पर्क र प्रस्तुति र वार्तालापका विषयवस्तुहरू जानेका हुन्छन् । तैपनि कानून निर्माणको विषयवस्तुमा प्रवेश गर्दा

विहङ्गम ज्ञानको जरूरत पर्दछ । त्यसको लागि विषयवस्तुको अध्ययनले ठुलो महत्त्व राख्दछ । त्यसैले हामीले विगतदेखि नै यस किसिमका ज्ञानवर्धक विषयवस्तुहरूलाई प्रमुखता प्रदान गरेका छौं ।

यो प्रकाशनमा विशेष गरेर बजेट तर्जुमा र कार्यन्वयन प्रक्रियामा संसद् र सांसदको भूमिकाबारे विश्लेषण गरिएको छ । यसैगरी नेपालमा युवा सम्बन्धी नितिगत र युवाहरूको अवस्था, युवा परिचालन सहभागिता र नेतृत्व विकासका लागि कसरी अगाडि बढ्ने, जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक असर र राष्ट्रको दायित्व बारे विश्लेषणात्मक लेख समावेश हुनुका साथै संसदीय अभ्यासमा प्रश्न एउटा शक्ति सन्तुलनको औजार बारे लामो समयसम्म यसै क्षेत्रमा कार्यरत वरिष्ठ पत्रकारको लेख समावेश गरिएको छ । यसमा उल्लेखित विषयहरूमा यथार्थ विवरणसहित आफ्ना अनुभव, दृष्टिकोण र महत्त्वपूर्ण सुझावहरू राखिदिनु भएकोमा सबै विज्ञ लेखकहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौं ।

यो पुस्तिका प्रकाशन गर्न आर्थिक र प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने अस्ट्रेलियन सरकार र द एसिया फाउन्डेसनको 'स्थानीय शासन सबलीकरण कार्यक्रमलाई आभार व्यक्त गर्दछौं । यस मञ्चसँग साभेदारीमा पुस्तक प्रकाशनमा सहयोग पुऱ्याउने फाउन्डेसनका प्रमुख मेगन नाल्बो, उप-प्रमुख प्रिति थापा, गभर्नान्स डाइरेक्टर विष्णु अधिकारी, परशुराम उपाध्याय र प्रकृति नेपाललगायतका समूहलाई विशेष आभार व्यक्त गर्दछौं ।

यसैगरी एनएफपिपिडीका अध्यक्ष माननीय दिलकुमारी रावल थापा 'पार्वती' र कार्य समितिका सदस्यहरूको अमूल्य राय, सुझाव तथा परामर्शका लागि विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । भाषा सम्पादन जस्तो जटिल कार्य सहज रूपमा गरिदिनु भएकोमा टीकाहरि बराल, विषयवस्तु सम्पादन गर्नु हुने राजेन्द्र फुयाल र यो पुस्तिकालाई अन्तिम रूपमा ल्याउन समन्वयात्मक भूमिकाका लागि संस्थाका कार्यकारी निर्देशक राम गुरागाई, कार्यक्रम संयोजक अनामिका राई र प्रशासकीय अधिकृत रामबाबु अधिकारी एवम् विविध कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने हिरा रावल धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

डा. भीष्मनाथ अधिकारी

महासचिव,

जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि
सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल

विषयसूची

नेपालमा युवासम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था र युवाहरूको अवस्था ✍ महालक्ष्मी उपाध्याय 'डिना'	१
बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयन प्रक्रियामा संसद् र सांसदको भूमिका ✍ डा. गिरिधारी शर्मा पौडेल	१७
संसदीय अभ्यासमा 'प्रश्न' : शक्ति सन्तुलनको औजार ✍ हरिबहादुर थापा	४३
जलवायु परिवर्तन र वातावरण संरक्षण ✍ डा. सुजाता श्रेष्ठ	६३
तीन तहका सरकारबिचको अन्तरसम्बन्ध र समन्वय ✍ मोहनलाल आचार्य	८५

नेपालमा युवासम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था र युवाहरूको अवस्था

✍ महालक्ष्मी उपाध्याय 'डिना'

युवा परिचालन, सहभागिता र नेतृत्व विकासबिना कुनै पनि देशले विकासको अपेक्षित लक्ष्य हासिल गर्न सक्दैन। युवा स्वावलम्बन, सशक्तीकरण, सहकार्य, पहलकदमीमार्फत राष्ट्र निर्माणका निमित्त युवा नेतृत्व विकास गर्दै जानुपर्दछ।

पृष्ठभूमि

युवा नयाँ चेतनाका संवाहक र भविष्यका कर्णधार हुन्। युवासँग वर्तमानको जोस, जाँगर र पहलकदमी मात्र होइन, भविष्यको सपना हुन्छ। तसर्थ व्यक्तिको सर्वाङ्गीण विकासमा मात्र नभई समग्र समाज र सिङ्गो राष्ट्र निर्माणमा युवा उमेर समूहका व्यक्तिहरूले नै सर्वाधिक योगदान गर्न सक्छन्। तर कुन उमेर समूहका व्यक्तिलाई युवा परिभाषित गर्ने भन्नेमा विश्वव्यापी एकरूपता पाइँदैन। राष्ट्रिय युवा नीति- २०७२ ले १६ देखि ४० वर्ष उमेर समूहका व्यक्तिहरूलाई क्रियाशील युवाका रूपमा परिभाषित गरेको छ। संयुक्त राष्ट्र सङ्घले भने १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहका व्यक्तिलाई युवाका रूपमा परिभाषित गरेको छ। सामान्य त १४ वर्षभन्दा कम उमेरका व्यक्तिलाई बालबालिका र १५ देखि माथिल्लो उमेर समूहलाई युवाका रूपमा बुझ्न सकिन्छ। तर संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बाल अधिकार महासन्धिको धारा १ ले १८ वर्षमुनिका व्यक्तिहरूलाई बालबालिकाका रूपमा परिभाषित गरेको छ। नेपालको प्रचलित कानूनले १६ वर्षमा नागरिकता प्रदान गरेपनि १८ वर्ष उमेर पूरा गरेका युवालाई मताधिकारसहितका महत्त्वपूर्ण अधिकार, कर्तव्य र दायित्व सिर्जना गरेको छ।

✍ लेखक उपाध्याय 'डिना' संविधान सभा सदस्य हुनुहुन्छ।

युवाको परिभाषा सामाजिक, सांस्कृतिक, संस्थागत, आर्थिक र राजनीतिक कारकहरूमा निर्भर गर्दछ, जो देशअनुसार फरक हुन्छ । उमेरलाई मात्र आधार मान्दा युवाको परिभाषा सङ्कुचित हुन्छ । त्यसकारण 'युवा'लाई मानिसको सोचाइ, क्रियाशीलता, काम गर्ने क्षमता, प्रभावकारी रूपमा पुस्तान्तरणलाई संयोजन गर्ने भूमिका, व्यवहारमा आउने परिपक्वता, जिम्मेवारी पूरा गर्ने अग्रसरता जस्ता विविध पक्षहरूलाई हेरेर परिभाषित गर्नु उपयुक्त हुन्छ । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा १६ देखि ५९ वर्ष उमेर समूहको जनसङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको ६१.९६ प्रतिशत छ । कुनै पनि राष्ट्रले बालबालिका र जेष्ठ नागरिको कुल जनसङ्ख्याभन्दा उत्पादन र सिर्जनामा लाग्न सक्ने युवाको जनसङ्ख्या धेरै भएको स्वर्णिम समय विरलै मात्र प्राप्त गर्दछ । जनसाङ्ख्यिक लाभको यस्तो अवसरलाई राष्ट्रले पूँजीकृत गरी युवाहरूलाई आर्थिक सामाजिक क्षेत्रमा क्रियाशील बनाउँदै मुलुकको विकास र समृद्धिमा अधिकतम सहभागी गराउनु जरुरी छ । युवाहरूको जोस जाँगर र क्षमताले राजनीतिक क्रान्तिपछिको आर्थिक, सामाजिक परिवर्तन र रूपान्तरण सम्भव भएको हरेक देशको इतिहासबाट छर्लङ्ग हुन्छ ।

कुनै पनि देश विकासमा शारीरिक तथा मानसिक रूपमा स्वस्थ युवाहरूको अहम् भूमिका हुन्छ । अवसर प्राप्त हुँदा युवाहरूले देखाउने सिर्जनशीलता र उच्च आत्मविश्वासका साथ कार्य गर्ने क्षमताका कारण युवा समूहलाई राष्ट्र निर्माणका संवाहक मानिएको हो । राष्ट्रिय विकासमा युवा सहभागिता अभिवृद्धि गर्दै राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक अधिकारहरूको पूर्ण उपयोग गर्ने वातावरण तयार गर्नु राज्यको दायित्व हो । तसर्थ युवाको सर्वाङ्गीण विकास, सशक्तीकरण र युवा उद्यमशीलताका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीलगायतका क्षेत्रमा विशेष अवसर प्रदान गर्ने नीति अवलम्बन गरिएको छ । युवाहरू आफ्नो क्षमता र ज्ञानको सदुपयोग गर्न सकिने उपयुक्त ठाउँ र आर्थिक लाभको अवसरहरू प्राप्त गर्न जागरूक छन् । विश्वव्यापारीकरणका कारण अवसरको खोजिमा पछिल्लो १० वर्षको अन्तरालमा युवा जनशक्ति वैदेशिक रोजगारका लागि बाहिरिने प्रवृत्ति निकै बढ्दै गएको छ । आर्थिक असुरक्षा, बेरोजगारी, अशिक्षा, सुलभ स्वास्थ्य सेवामा कमी, असमानता, भ्रष्टाचार, राजनीतिक अस्थिरतालगायतका कारणले देशको युवाशक्ति विदेशिने क्रम दिनप्रतिदिन बढीरहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ ।

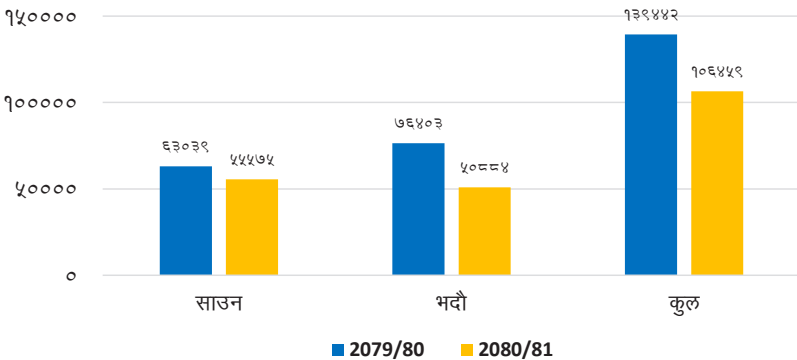
युवा पलायनको अवस्था

मानव स्रोतलाई पूँजीको रूपमा लिँदा जहाँ लगानी हुन्छ, त्यहाँ स्थानान्तरण हुनु स्वाभाविक मानिन्छ । सामान्यतः प्रत्येक दिन दुई हजारभन्दा बढी युवा जनशक्ति विदेश गइरहेका छन् । जसका कारण देशका धेरै भूभाग युवाविहीन जस्तै बनेका छन् । युवा जनशक्ति अभावका कारण उर्वर जमिन बाँझो बनेको छ भने पशु चौपायाको उत्पादनमा निकै ह्रास आएको छ । रोजगारी र शिक्षाका लागि ठुलो सङ्ख्यामा युवा शक्ति विदेशिनुको दूरगामी प्रभावबारे बेलैमा मूल्याङ्कन हुनु जरूरी छ ।

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को तथ्याङ्क अनुसार श्रम स्वीकृति लिएर विदेश जानेको सङ्ख्या ५८ लाख ८२ हजार ५२९ पुगेको छ । विदेशमा अध्ययनका लागि 'नो अब्जेक्सन लेटर' लिने विद्यार्थीको सङ्ख्या वार्षिक १ लाखभन्दा माथि छ । पछिल्लो वर्ष मात्र अध्ययनका लागि विदेशिएका विद्यार्थीद्वारा रु.६७.७ अर्ब रुपियाँ बाहिरिएको छ । यसले प्रत्यक्ष असर विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा मात्र परेको छैन, स्वदेशी शैक्षिक संस्थाहरू पनि धरासायी बनेका छन् । आमरूपमा नेपाली विद्यार्थी औपचारिक शैक्षिक डिग्रीका लागि नभई रोजगारमूलक शिक्षा र गुणस्तरीय जीवनका लागि विदेशगमनमा आकर्षित भएका हुन् ।

नेपाल विश्व युवा विकास सूचकाङ्कमा १४५ औँ स्थानमा छ । युवा विकासको सूचकाङ्कमा नेपालको अवस्था दक्षिण एसियाली मुलुकसँग तुलना गर्दा पनि

श्रम स्वीकृति लिने युवाको सङ्ख्या

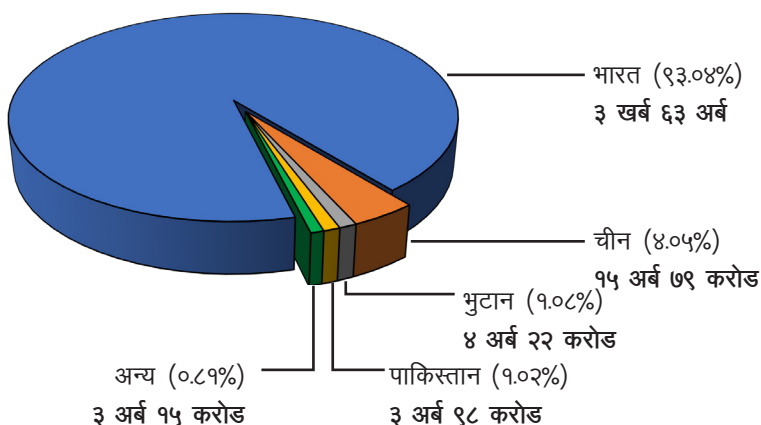

स्रोत: अनलाइनखबर

सबैभन्दा कमजोर देखिन्छ । नेपालमा बेरोजगार युवाको वास्तविक सङ्ख्या भण्डै ३० प्रतिशतभन्दा माथि रहेको आँकलन गरिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन- आइएलओको प्रतिवेदन २०१४ अनुसार काम प्राप्त गर्ने युवाको सङ्ख्या घटाएर गणना गर्दा बेरोजगार युवा सङ्ख्या १९.२ प्रतिशत छ । नेपाल मात्र एक यस्तो मुलुक हो जहाँ अधिकांशको घरवार र केही जग्गा-जमिन भएकै हुन्छ । त्यसैमा जीवन धान्न परिवारसहित गुजाराका लागि काम गर्ने श्रमशक्तिलाई पनि अर्ध रोजगारीमा गणना गर्दा बेरोजगारीको सङ्ख्यामा कमी देखिएको हो । नेपालको वैदेशिक रोजगार नीतिका कारण पनि गुजारामुखी कृषिमा निर्भर युवा जनशक्ति वैदेशिक रोजगारमा आकर्षित भएका हुन् । रोजगारीका लागि विदेशिने मध्ये ७४ प्रतिशत युवा अदक्ष कामदारका रूपमा श्रम गन्तव्य मुलुकहरूमा गएका छन् ।

नीतिगत रूपमा सरकारको भूमिका र उद्देश्य स्वदेश वा विदेशमा युवा रोजगारीतर्फ लक्षित रहेको पाइन्छ । सरकारको वैदेशिक रोजगार नीति बढी भन्दा बढी विप्रेषण भित्र्याउने उद्देश्यमा केन्द्रित छ । विप्रेषणबाट राज्यलाई प्राप्त भएको आर्थिक लाभ कुल गार्हस्थ उत्पादनको २९ प्रतिशत रहदै आएकोमा हाल ६६ प्रतिशत वृद्धि भएको छ । सरकारले विप्रेषण लाभांशमा ध्यान दिँदा समाजका धेरै संरचना र संस्कृतिमाथि भने आँच पुगेको छ । विप्रेषणबाट प्राप्त

नेपालबाट सबैभन्दा धेरै रकम बाहिरिने देश

स्रोत: अनलाइनखबर

रकम आर्थिक उत्पादनको क्षेत्रमा भन्दा अनुत्पादक क्षेत्रमा बढी प्रवाह भएको देखिन्छ । त्यसैगरी लाखौं लाख वैदेशिक रोजगारमा जाने प्रक्रियामा दिनदिनै ठगिएका युवाहरूमा देखिएको नैराश्यताले उनीहरूको कार्यशैली र कार्यक्षमतामा समेत ह्रास आएको छ । नेपालले सबैभन्दा बढी रेमिट्यान्स प्राप्त गर्ने दक्षिण एसियाली मुलुकको सूचीमा अग्रणी छ । तर नेपालमा रेमिट्यान्स भित्रिने मात्र नभई निकै ठुलो रकम बाहिरिने गरेको छ ।

युवा नीति र कार्यान्वयनको अवस्था

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं २२५० र दिगो विकास लक्ष्य २०३० ले युवाको विकास र सहभागितामा जोड दिएको र नेपालमा राष्ट्रिय युवा परिषद्ले उक्त लक्ष्य प्राप्तिका लागि प्रतिबद्धतासहित स्वामित्व ग्रहण गरिसकेको छ । जसका लागि सरकारले नीतिगत कार्यविधि निर्माण र कार्यान्वयनबाट युवा जनशक्तिलाई आफ्नै मुलुकको विकासमा संलग्न गर्ने नीतिसहित बजेट विनियोजन पनि गरिरहेको छ । संविधानको मौलिक हकअन्तर्गत रहेको समानताको हक, सामाजिक न्यायको हक, आर्थिक विकास र सशक्तीकरणको सुनिश्चिततामा युवा सहभागिताको विषय समेत सम्बोधन गरेको छ ।

जनसाङ्ख्यिक लाभलाई उपयोग गर्न नेपाल सरकारले २०६५ सालमा छुट्टै युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय र २०६६ सालमा 'राष्ट्रिय युवा नीति' जारी गरेको थियो । त्यस्तै २०७२ सालमा राष्ट्रिय युवा परिषद्को गठन भयो । युथ भिजन-२०२५ नेपाली युवालाई विकासको मूलधारमा राख्दै युवालाई सबल, सक्षम, प्रतिस्पर्धी र आत्मनिर्भर बनाउँदै उनीहरूको सार्थक सहभागिता र नेतृत्व क्षमताको विकासमार्फत आधुनिक, न्यायपूर्ण र समृद्धशाली नेपाल निर्माणमा सहभागी गराउने दीर्घकालीन रणनीति तय गर्‍यो ।

राष्ट्रिय युवा नीति २०७२ अनुरूप नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायहरू, युवा विकाससँग सम्बन्धित सङ्घसंस्थाहरू र अन्तराष्ट्रिय दातृ संस्थालाई युवा विकासको लक्ष्यमा समन्वयात्मक रूपमा परिचालन गरी कृषि, पर्यटन, ऊर्जा, पूर्वाधार र जडीबुटी आदि रोजगारीका महत्त्वपूर्ण क्षेत्रमा लगानी प्रोत्साहित गरिएको छ । त्यसैगरी सबल र स्वस्थ युवा निर्माणका लागि सन् २०२५ सम्ममा युवाका लागि स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाको सुनिश्चितता गर्ने लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ ।

१. **राष्ट्रिय युवा नीति, २०७२:** युवा नीति २०७२ ले युवाहरूको आधारभूत अधिकारको संरक्षण गर्दै युवा सशक्तीकरणको माध्यमबाट सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, प्राविधिक सुरक्षा र अवसर प्रदान गर्ने रहेको छ । यसले युवाको समृद्धि र विकास, रोजगार सिर्जना, शिक्षामा अधिकतम युवाहरूको प्रवेश र निरन्तरता, उद्यमशीलता प्रोत्साहन, आपतकालीन सहयोग र नागरिक समुदायमा समर्पित, प्रतिबद्ध, उत्तरदायी र अर्थपूर्ण योगदान दिन सक्ने युवालाई नेतृत्वदायी भूमिकामा स्थापित गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।
२. **युवा कृषि र उद्यमशीलता नीति, २०७३:** यस नीति र नियमावलीले युवाहरूलाई कृषि उद्योगमा संलग्न हुन प्रोत्साहित गरेको छ । यसले युवालाई कृषि तथा उद्यमशीलता विकासमा लाग्न वित्तीय र बैङ्किङ्ग सहायता, तालिम, प्रशिक्षण, अनुसन्धान र विकास, उत्पादन र बजार व्यवस्थापन सुविधा आदि प्रदान गर्ने नीति लिएको छ ।
३. **स्थानीय सरकार सन्चालन ऐन २०७४ :** यस ऐनले बालबालिका, महिला तथा किशोरकिशोरी र युवा विरुद्धको हिंसा, दाइजो, मानव बेचबिखन, छाउपडी, कमलरी प्रथा जस्ता सामाजिक कुरीति तथा अन्धविश्वास अन्त्य गर्ने लगायतको जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई दिएको छ । स्थानीय तहले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका १९ विषयमा स्थानीय स्तरको विकासका लागि आवधिक, वार्षिक रणनीतिक तथा विषयगत योजना बनाउँदा सम्पूर्ण प्रक्रियामा युवाका अन्तरसम्बन्धित विषयलाई समावेश गर्नुपर्ने ऐनको व्यवस्था छ ।
४. **युवाहरूको लागि रोजगारी नीति, २०७५:** नेपालको संविधानले निर्दिष्ट गरेको राष्ट्र निर्माणको मूलधारमा युवा परिचालन र युवाको सहभागिताअनुस्र्म २०७२ को नीतिलाई अझ मजबुत बनाउँदै २०७५ ले युवाको रोजगारी हकलाई सुनिश्चित गर्न नीति तथा कार्यक्रम (Action Plan) तयार गरिएको छ । यसैअनुरूप सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र प्राविधिक दृष्टिले युवाहरूलाई रोजगार बनाउने, स्थायी तथा अस्थायी रोजगारीका अवसरहरू निर्माणका लागि आर्थिक सुधारको आधार, व्यापारिक सुरक्षा आदि नीति तथा कार्यक्रमका मूल आधार रहेका छन् ।

५. **युवा आधारित उद्यमशीलता नीति २०७५:** यो नीति युवाहरूलाई उद्योग, व्यापार र व्यावसायिक सुरक्षामा सहयोग गर्ने उद्देश्यले निर्माण गरिएको हो । यस नीतिका माध्यमबाट सरकारले 'स्टार्टअप' उद्योगहरूलाई सहयोग गर्ने, आर्थिक सञ्चय, व्यापारिक बैङ्किङ सुविधाको प्रदान, तालिम प्रशिक्षणको सुविधा, स्वदेशमा लगानी आकर्षण गर्ने र उद्योगमा नवीनता लागु गर्ने प्रयास गरिएको छ । युवा उद्यमशीलता विकासका लागि प्रशिक्षण, वित्तीय सहयोग, व्यापार सुविधा, विभिन्न सञ्जाल (Networking) बाट आफ्नो कार्यक्षमता राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्म फैलाउँदै विभिन्न अवसर प्रदान गर्न सरकारले समेत अन्तर्राष्ट्रिय उद्यमशीलता कार्यक्रमहरूमा युवा सहभागिता र समन्वय गराउने नीति तथा कार्यक्रममा समावेश गरेको छ ।
६. **युवा समृद्धि कोष:** यस कोषले युवालाई आर्थिक सहयोग प्रदान गर्दै उनीहरूको उद्यमशीलता विकास, वैदेशिक अध्ययन, विज्ञान र प्रविधि विकास, सामाजिक न्याय, साहित्यिक र कला र खेलमा युवाको भूमिकालाई प्रोत्साहित गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

'युवाको सर्वाङ्गीण विकास राष्ट्र निर्माणको प्रमुख आधार' भन्ने युवा विकाससम्बन्धी सोच लिएको पन्ध्रौं योजनाले युवा विकासका प्रमुख समस्याका रूपमा युवा लक्षित नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु, बजारको माग र जनशक्ति आपूर्तिबिच सामञ्जस्यता नहुनु, युवा विकासको लागि ठोस योजना नहुनु, युवासँग सम्बन्धित तथ्याङ्कीय आधार नहुनु, युवाहरूको सर्वाङ्गीण विकास, उद्यमशीलता र रोजगारीका अवसर सीमित हुनु, ठुलो सङ्ख्यामा युवाशक्ति विदेश पलायन हुनु, विभेद, कुरीति र अन्धविश्वासजन्य चिन्तन तथा अभ्यास समाजमा विद्यमान रहनुलाई आँल्याएको छ । युवा क्षमताको विकास गर्नु, युवा प्रतिभा पलायनलाई रोक्नु, युवा लक्षित जीवनोपयोगी, प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षा सर्वसुलभ रूपमा उपलब्ध गराउनु, स्वदेशमा रोजगारीको अवसर वृद्धि गर्नु, युवामा सकारात्मक सोचको निर्माण गरी स्वयम्सेवी संस्कृतिको विकास र श्रमको सम्मान गर्ने संस्कृतिको विकास गर्नु, वित्तीय स्रोतमा युवाको सहज पहुँच सुनिश्चित गर्नु, युवा सशक्तीकरण गर्दै राष्ट्रको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक रूपान्तरण गर्नु, विद्यमान जनसाङ्ख्यिक लाभलाई उपयोग गर्नु र स्काउटलाई विद्यालय तहसम्म विस्तार गर्नुलाई मानेको छ ।

सरकारी नीतिको युवामैत्री भएपनि कार्यान्वयन पक्षमा सरकार गम्भीर नभएकै कारण हजारौं युवाहरू अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारमा भौतारिन बाध्य भएका छन् । युवाको रोजगार, सुरक्षा, उद्यम, स्वास्थ्य, शिक्षा, न्याय, अवसर प्रदान गर्नुमा सरकारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । विश्वस्तरीय मानक स्रोतअनुसार युवाहरूको समृद्धि, सुरक्षा, उद्यमशीलता, शिक्षा, स्वास्थ्य, न्याय, सामाजिक समावेश, मौलिक मानव अधिकार, राजनीतिक सक्रियता र सहभागिता, जनताको कार्यमा सहयोग, पर्यटन विकास, खेलकुद र कला, विज्ञान र प्रविधि, शान्ति र सुरक्षा आदि क्षेत्रमा युवाहरूको भूमिका, सक्रियता र सहभागिताको आधारमा मापन गर्दा नेपाल विश्वसूचीमा निकै पछाडि रहेको पुष्टि गरेको छ । सरकारले युवाहरूको अधिकार र सुरक्षाका लागि नीति, कानून, योजना र कार्यक्रमहरू नियमित रूपमा अद्यावधिक गर्न जरूरी छ ।

आर्थिक विकासमा युवा

युवा परिचालन, सहभागिता र नेतृत्व विकासबिना कुनै पनि देशले विकासको अपेक्षित लक्ष्य हासिल गर्न सक्दैन । युवा सहभागिता, राष्ट्रिय अभियानहरू देशको विकास प्रक्रियामा उनीहरूको सक्रिय सहभागिता र स्वयम्सेवी भूमिकामार्फत समाज र देशलाई आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरण गर्न सकिन्छ । युवा स्वावलम्बन, सशक्तीकरण, सहकार्य, पहलकदमीमार्फत राष्ट्र निर्माणका निमित्त युवा नेतृत्वलाई विकास गर्दै जानुपर्दछ ।

खेलकुद र मनोरञ्जनलाई युवाको मानसिक र शारीरिक स्वास्थ्यका साथै व्यक्तित्व विकाससँग समेत जोडनुपर्दछ । खेलकुदको विकासले युवामा राष्ट्रिय भावना र ऐक्यबद्धता कायम गर्न मद्दत गर्दछ । यसका लागि मनोरञ्जन केन्द्र, पार्क, रङ्गशाला, कभर्ड हल, खेल मैदानहरू, सांस्कृतिक कलाकेन्द्र स्थापना र सञ्चालनमा राज्यले लगानी गर्नु पर्छ । खेलकुदलाई व्यापकता दिन विद्यालय स्तरदेखि नै योजनाबद्ध विकास गरी सबै युवाको पहुँच सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छ । यसै वर्षको अन्तर्राष्ट्रिय क्रिकेट खेलमा नेपालले पाएको सफलताले विश्व जगत्मा नेपालको नयाँ चिनारी स्थापित भएको छ ।

सरकारले युवालाई निजी क्षेत्रमा संलग्न हुनको लागि विभिन्न कानून, नीति तथा कार्यक्रमहरू तय गरेको छ जसले युवाहरूलाई आर्थिक उन्नयन, उद्यमशीलता विकास, रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना र उच्चस्तरको जीवनयापनको अवसर

प्रदान गर्दछ । युवालाई स्वदेशमा स्वरोजगार बनाउन राज्यले लगानी गर्न अत्यन्त जरूरी छ । युवा जनशक्तिलाई स्वदेशमा परिचालन गर्नका लागि लगानी गर्दा व्यक्तिगत र राष्ट्रिय विकासमा सकारात्मक परिवर्तन हुने निश्चित छ । युवामा लगानी गर्न निम्नलिखित क्षेत्रहरूमा विशेष ध्यान दिन आवश्यक छ :

१. **शिक्षा र प्रशिक्षण:** युवालाई गुणस्तरीय शिक्षा र प्रशिक्षण प्रदान गर्न अत्यन्त आवश्यक छ । यसले मुख्यतः प्राथमिक, माध्यमिक र उच्च शिक्षामा पहुँच बढाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछ, जसले युवाहरूलाई दक्ष, स्वरोजगार र कार्यकुशल बनाउँछ ।
२. **रोजगारी र उद्यमशीलता:** युवाहरूमा स्वरोजगार हुने वातावरण सिर्जना गर्ने र स्वदेशमा लगानीमैत्री वातावरण निर्माण गर्नु आवश्यक छ ।
३. **स्वास्थ्य र आर्थिक समृद्धि:** युवाहरूको स्वास्थ्य र आर्थिक समृद्धिको लागि देशमा खास लगानी गर्न ध्यान दिनु जरूरी छ । यसले गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने, जनसङ्ख्या नियन्त्रण र परिवार योजनासम्बन्धी सूचना र संसाधनहरू प्रदान गर्ने, मानसिक स्वास्थ्य समस्या समाधानमा मद्दत पुऱ्याउने र स्वस्थ जीवनशैलीका लागि जानकारी र संसाधनहरू प्रदान गर्नेजस्ता कार्यक्रमहरूलाई समर्थन गर्दछ ।
४. **सहभागिता र संलग्नता:** युवाहरूलाई नीति निर्माणमा प्रत्यक्ष सहभागी बनाउने र युवा आवाजको प्रतिनिधित्व हुने नेतृत्व विकासमा लगानी र सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ ।
५. **प्रविधि र आविष्कार:** युवाहरूलाई विज्ञान, प्रविधि, यान्त्रिकीकरण र गणित (STEM) क्षेत्रमा संलग्नता बढाउनका लागि विभिन्न आविष्कार र अन्वेषणमा लगानी र सहयोग आवश्यक छ । आजको युगमा युवालाई डिजिटल प्रविधिमा पहुँच, अनुसन्धान र प्रविधिमैत्री विकास परियोजनाहरूलाई सहयोग गर्नु आवश्यक छ ।
६. **सामाजिक सुरक्षा:** बेरोजगार, अशक्त र असहाय युवाहरूका लागि सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्थापन तथा कार्यक्रमहरू आवश्यक पर्दछन् । त्यसैगरी शोषण र दुर्व्यवहार विरुद्ध सुरक्षा प्रदान गर्ने नीति र कार्यक्रमहरू समावेश गर्नु र त्यसको पैरवी गर्नु पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ ।

७. **कृषि उत्पादनमा सुरक्षा:** नेपाललाई कृषि प्रधान देश भनिन्छ तर कृषिमा निर्भर जनसङ्ख्या ६७ प्रतिशतबाट घटेर ३६ प्रतिशत मात्र रहेको छ । नेपाल विशेषगरी कृषिजन्य उत्पादनमा आत्मनिर्भर बन्न सक्ने आधार र स्रोत प्रशस्त देखिन्छ । देशलाई पर्याप्त हुनेगरी कुखुरा र अण्डा उत्पादन हुनु यसैको उदाहारण हो । पुष्प खेतीमा बढ्दो आकर्षण र उत्पादनकै कारण यसवर्ष तिहारका लागि सयपत्री फूल आयात गर्नु परेन । त्यसैगरी तरकारी, दुधजन्य र मासुजन्य खाद्यपदार्थ उत्पादन वृद्धि गर्दै वैदेशिक आयातमा रोक लगाउने नीति लिनु आवश्यक छ । आधुनिक कृषि प्रणालीको विकासले युवा शक्तिको बढ्दो विदेश पलायन रोक्ने मद्दत गर्ने निश्चित छ । युवा विकासमा लगानी गर्दा व्यक्तिगत र सामाजिक दृष्टिकोणबाट सकारात्मक परिणाम प्राप्त हुन्छन् ।

युवा सशक्तीकरण र जनसाङ्ख्यिक लाभको अन्तरसम्बन्ध

'ग्लोबल मोनिटरिङ रिपोर्ट'को सर्वेक्षणले विभिन्न आधार तयार गरी विशेषत ४ मापदण्डबाट जनसाङ्ख्यिक लाभ र अवस्थाको विश्लेषण गरेको छ । जसअनुसार (क) पूर्व जनसाङ्ख्यिक लाभको अवस्था (ख) प्रारम्भिक लाभको अवस्था (ग) जनसाङ्ख्यिक लाभको अवस्था र (घ) उत्तर जनसाङ्ख्यिक लाभको अवस्था । जनसाङ्ख्यिक लाभको रिपोर्टअनुसार विभिन्न उमेरको जनसङ्ख्याअनुसार आगामी दिनमा देशमा कस्तो जनसङ्ख्या समूह विस्तार हुँदैछ भन्ने सूचकहरू निर्धारण हुन्छन् ।

नेपालले जनसाङ्ख्यिक लाभका लागि विभिन्न नीति निर्माण गरेको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जनसङ्ख्या कोष २०१७ (UNFPA, 2017) ले नेपालमा भएका जनगणनाका प्रतिवेदन तथा जनसङ्ख्या प्रक्षेपणको आधारमा जनसङ्ख्याको अवस्था चित्रण गरेको छ । जसअनुसार अझै ३० वर्ष यस्तो जनसाङ्ख्यिक लाभको अवस्था बाँकी रहने देखिन्छ । उक्त प्रतिवेदनअनुसार जहाँ प्रजनन दर र मृत्युदर घट्दछ त्यहाँ युवाहरूको सङ्ख्या स्वाभाविक रूपमा घट्न जान्छ । यस्तो प्रभाव नेपालमा पनि देखिन थालेको छ । केही वर्ष यता परिवार सङ्ख्याको व्यवस्थापनमा बढ्दो जनसचेतना र सामाजिक रूपान्तरणको सकारात्मक प्रभाव परेका कारण एक वा दुईभन्दा बढी सन्तान नजन्माउने परम्पराको थालनी भइसकेको छ । यसैगरी नागरिकले आफ्नो स्वास्थ्यप्रति सचेत रहँदै खानपिनमा ध्यान दिँदा औसत आयुमा समेत वृद्धि भएको छ भने

प्रजनन दर र मृत्युदरमा कमी आउन थालेको छ । 'युनिभर्सिटी अफ ओस्लो इन्स्टिट्युट अफ क्लिनिकल मेडिसिन'का वैज्ञानिक सुदनप्रसाद न्यौपानेका अनुसार गएको २३ वर्षमा मानिसको औसत आयुमा विश्वव्यापी रूपमै ६ वर्षले वृद्धि भएको छ । नेपालमा भने त्यसको पनि दोब्बर अर्थात् १२ वर्ष औसत आयुमा वृद्धि भएको छ । यो सफलताका कारण नेपाल विश्वको १० उत्कृष्ट देशहरूको सूचीमा परेको छ । स्वास्थ्य मन्त्रालयको तथ्याङ्कअनुसार पुरुषको औसत आयु ६८ वर्ष र महिलाको औसत आयु ७२ वर्ष पुग्नुको मूल कारण स्वास्थ्य क्षेत्रमा गरिएको लगानीको उपलब्धि हो । नेपालको अत्यन्त कम औसत आयु भएको क्षेत्र कर्णालीमा समेत औसत आयु ६ वर्षले वृद्धि भएको छ ।

प्रजनन दर र मृत्युदरमा कमी आउँदै गर्दा आश्रित जनसङ्ख्यामा वृद्धि हुन जान्छ । जसका कारण देशको आर्थिक लगानीको भार जेष्ठ नागरिकको पालन पोषण र स्याहार सुसारमा पर्न जान्छ । यो अवस्थामा देशको अर्थतन्त्रको महत्त्वपूर्ण हिस्सा पेन्सन, औषधी उपचार तथा कल्याणकारी सेवामा खर्च हुन्छ । जापानलाई यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यहाँ आर्थिक विकासले उच्च गति लिइरहेको छ भने प्रजनन दर र मृत्युदर घट्दो छ । युवा उत्पादनमा कमी हुनुको साथै जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्यामा वृद्धि भइरहेको छ । जबकि जापानमा काम गर्न सक्ने उमेर १५ वर्ष देखि ६४ वर्षसम्मलाई मानिएको छ । त्यहाँ नेपालको भन्दा ४ देखि ६ वर्ष बढी आयु भएकाले समेत काम गर्दछन् । यद्यपि युवाको सङ्ख्याभन्दा जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या बढ्न जाँदा श्रमशक्तिको खाँचो दोब्बर छ ।

नेपालमा जनसाङ्ख्यिक लाभ विगत लामो समयदेखि प्राप्त भइरहँदा पनि सदुपयोग गर्न सकेको छैन । जनसाङ्ख्यिक लाभ लिन युवा जनसङ्ख्याको अवस्थाको चित्रण र विश्लेषण गरी नीति र कार्ययोजना निर्माणबाट युवालाई विदेशगमनमा भन्दा स्वदेशमा रोजगारी प्रदान गर्ने वातावरण बनाउनुपर्दछ । जनसङ्ख्या र विकास एक सिक्काको दुई पाटा जस्तै भएकोले जनसङ्ख्याको उचित व्यवस्थापनबिना विकास सम्भव हुँदैन ।

छिमेकी भारतबाहेक श्रम र रोजगारीका लागि तेस्रो मुलुक गएका नेपालीको अनुमानित सङ्ख्या ७० लाखभन्दा छ । युवा जनशक्ति निर्यातबाट प्राप्त विप्रेषणले मुलुकको अर्थतन्त्रमा धानेको छ । तर यो अर्थतन्त्रको दीर्घकालीन समाधान होइन । नेपालले जनसाङ्ख्यिक लाभको अवसरलाई उपयोग गर्न

नसक्दा नै आर्थिक समृद्धिमा बाधा पुगेको छ । यो जनसाङ्ख्यिक लाभको अवस्था सधैं नरहने तथ्यलाई स्वीकार गर्दै युवालाई देशको हरेक क्षेत्रको अग्रपङ्क्तिमा उभ्याउन जरूरी छ ।

नेपालको जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्क यस्तो अवस्थामा रहेको छ कि यसले अवसर र चुनौती दुवैको सँगसँगै प्रतिनिधित्व गरिरहेको छ । यसरी आएको अवसरलाई उपयोग गर्ने सन्दर्भमा युवाहरूमा लगानी अत्यन्त न्यून देखिन्छ । युवा उद्यमशीलता राष्ट्रको आर्थिक विकासको प्रमुख पाटो हो तर मानव संसाधन विकासका लागि नेपालले लगानी गर्न नसकेकै कारण युवाहरू विदेश जान बाध्य हुन् । यो जनसङ्ख्याको व्यवस्थापनदेखि लिएर देशको समग्र विकासका लागि समेत चुनौती हो । विशेषगरी नीति निर्माण, कार्यक्रम र कार्यान्वयनमा युवाहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता जरूरी छ ।

जुन देशले युवा जनसङ्ख्यालाई पूर्ण रूपमा देशको विकासमा उपयोग गर्न सक्दछ त्यो देशको आर्थिक विकासका साथै मानव विकास समेत गुणस्तरीय रूपमा वृद्धि भएको पाइन्छ । विभिन्न अध्ययन र अनुसन्धानले प्रष्ट पारेको विषय युवा जनसङ्ख्याको आधारमा देशको अर्थतन्त्र उच्चतम बिन्दुमा पुगेको पाइन्छ । जस्तो: स्वीडेन, डेनमार्क, नर्वे, फिनल्याण्ड जस्ता स्कानडेभियन मुलुकहरूका साथै क्यानडा आदि देशहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा मानव विकास उच्च हुनुको मूल कारण ती देशहरूका युवालाई राज्यले अधिकतम परिचालन गर्नु हो ।

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको दिगो विकासका लक्ष्यको धारा ४, ८ र १० ले युवाको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीलाई विशेष प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गरेको छ । सन् १९९५ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घले युवाका लागि विश्व कार्यक्रम (World Program of Action for Youth) ले शिक्षा, रोजगार र विपेश गरी निर्णायक प्रक्रियामा युवाको सहभागितालाई जोड दिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (ILO) सम्मेलनले युवा रोजगार कार्यक्रमले स्थानीय साधन र स्रोतको परिचालन गरी बेरोजगारी कम गराउन युवा उद्यमशीलता कार्यक्रमलाई सरकारले प्राथमिकतामा राख्ने निर्णय गरेको छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घ शिक्षा, विज्ञान र सांस्कृतिक सङ्गठन (UNESCO) को विश्व शिक्षा २०३० योजनाले युवाको

आर्थिक समृद्धि, विकास र प्रवर्धनमा जोड दिएको छ । त्यसैगरी अफ्रिकी युवा सम्मेलनले अफ्रिकी सङ्घको सदस्यता जारी गर्दै अफ्रिकी युवाहरूको अधिकार, स्वतन्त्रता र कर्तव्यमा जोड दिनुका साथै देशको विकास नीति र कार्यक्रममा युवाको अनिवार्य सहभागिताको आधार खडा गरेको छ । यसरी अन्तर्राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रमका आधारमा विश्वभरका युवाहरूको विकास र जीवन सुधार गर्नका लागि योजना बनाइएका छन् । ती नीतिहरूको पालना गर्ने प्रतिबद्धता सहभागी देशले गरेका छन्, जसमा नेपाल अग्रपङ्क्तिमा पर्दछ ।

सबैभन्दा उत्कृष्ट युवाको विकास नीति अवलम्बन गर्ने देशहरूमा स्विडेन, दक्षिण कोरिया, नर्वे, जर्मनी, सिङ्गापुर, अष्ट्रेलिया र भुटान पर्दछन् । स्विडेनले युवाहरूको शिक्षा रोजगार र सहभागितामा अद्वितीय युवा नीति अनुमोदन गरी समग्र युवाहरूलाई उच्च शिक्षा, रोजगार प्रदान गरी आफ्नै देशमा सहज वातावरण सिर्जना गरेको छ । दक्षिण कोरियामा अनौपचारिक जीवन उपयोगी शिक्षा, युवा उद्यमशीलता र प्रशिक्षणको व्यवस्थाले आफ्नो दक्षताअनुसार युवाहरू प्राप्त रोजगारीमा सन्तुष्ट छन् । नर्वेले विशेष युवा नीतिको माध्यमद्वारा देशका युवाहरूलाई आफ्नै देशमा उच्च शिक्षा प्रदान, रोजगार र वित्तीय सहयोग समेत गरी देशको मूलधारमा युवाको सहभागिता गराएको छ । जर्मनीले 'इन्टर्नसिप'को समयलाई पनि रोजगारमा परिणत गर्ने शिक्षा प्रणालीमार्फत युवा जनशक्ति आकर्षित गर्न सफल भएको छ । सिङ्गापुरले युवा कोष कार्यक्रमबाट युवाहरूलाई समुदायको सेवामा स्वयम्सेवकको भूमिका प्रदान गरी सामाजिक जिम्मेवारी र नेतृत्व गर्ने भावनाको विकास गरेको छ । अष्ट्रेलियाले राष्ट्रिय युवा नीति निर्माण गरी शिक्षा, मानसिक स्वास्थ्य सहयोगमा युवा सहभागितालाई महत्त्व दिएको छ । भुटानले पनि आफ्ना देशका युवालाई स्वदेशमै व्यस्त राख्नका लागि 'युवा आवाज तथा समस्या समाधान' नीति अवलम्बन गरेको छ ।

आगामी कार्यदिशा र सुझावहरू

- युवाहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षा र प्रशिक्षण प्रदान गर्नुपर्छ । अद्यावधिक उच्च शिक्षाको सुलभता, विज्ञान, प्रविधि, यान्त्रिकीकरण, व्यवसाय, औद्योगिकता र आवासीय शिक्षामा विशेष ध्यान दिनुपर्छ । क्षमता विकास कार्यक्रमहरूको विस्तार गर्नुपर्छ । जसले युवालाई उद्यमी, नवीनताप्रिय र आत्मनिर्भर बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।

- युवाहरूलाई रोजगारी नवकिरण, उद्यमशीलता, व्यावसायिक र स्वरोजगार बन्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्छ । सरकारले निजी क्षेत्रमा रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्न प्रोत्साहित गर्ने, स्वरोजगार प्रवर्धन गर्ने, युवाले सञ्चालन गरेका व्यवसायमा सहूलियत प्रदान गर्ने नीति र कार्यक्रम बनाउनुपर्छ ।
- सरकारले उद्यमशीलता बढाउने नीति, ऋण सुविधाहरू, प्राविधिक सहयोग, मार्गदर्शन र सुरुमा संरचना निर्माणमा समेत सहयोग प्रदान गर्नुपर्छ । उद्यमी युवाहरूलाई उनीहरूको रोजाइका उद्योग सुरु गर्न क्षमता अभिवृद्धिलगायतको सहयोग गर्नुपर्छ ।
- सरकारले युवाहरूलाई सामुदायिक सहभागिता, नीतिगत प्रक्रियामा सहभागी हुन, राजनीतिक र प्रशासनमा शुसासन कायम गर्न, आर्थिक योजना तथा नीतिको निर्माणमा सहभागी हुन प्रोत्साहन गर्नुपर्छ ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य, न्याय, बसोबास, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा जस्ता समग्र क्षेत्रमा युवाहरूको पहुँच सहज गर्नु आवश्यक छ । युवाहरूका लागि सामाजिक सुरक्षा र न्याय सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
- पर्यटन, कला, साहित्य, सङ्गीत, नृत्य, फिल्म, साहित्यिक सिर्जनात्मकता, प्रविधि र साइबर क्षेत्रमा युवालाई सहभागी गर्नुपर्छ ।
- सरकारले युवाहरूलाई स्वास्थ्य सेवाको पहुँच, शौचालय तथा शुद्ध पिउने पानीको सुलभता, विश्राम र आफ्नो स्वास्थ्य सुरक्षा गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ । त्यसैगरी युवाहरूलाई प्रोत्साहन गर्न खेलकुद, भ्रमण र आवासीय पर्यटनको लागि उचित वातावरण बनाई सोका लागि प्रोत्साहन गर्नुपर्छ ।

अन्त्यमा

जनआन्दोलन २०६२/६३ को मर्म र भावना भनेको युवासम्बन्धी विषयको सम्बोधन गर्न स्थानीय तहदेखि केन्द्रीय तहसम्मको सहभागिता हुने नीति तथा कार्यक्रममार्फत राज्य सन्चालनका हरेक प्रक्रियामा युवाको सक्रिय सहभागिता र नेतृत्वदायी भूमिका सुनिश्चित गर्नु हो । स्वस्थ, आत्मविश्वासी र अनुशासित नागरिक र समाजको निर्माण गर्न खेलकुदलाई मूल आधारको रूपमा मान्न सकिन्छ । खेलकुदले विभिन्न सम्प्रदाय, धर्म र संस्कृतिबिच एकता कायम गर्न र देशको प्रतिष्ठा र पहिचानमा वृद्धि गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान गर्दछ । तसर्थ

सरकारी, गैरसरकारी एवम् निजी क्षेत्रबिच समन्वय, सहकार्य र साभेदारीको वातावरण सिर्जना गरी खेलकुदलाई जनजीवनको अभिन्न अङ्गको रूपमा विस्तार गरी रोजगारमूलक व्यवसायको रूपमा स्थापित गरिनुपर्दछ । खेलकुदले हरेक युवाको शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्यलाई चुस्त दुरुस्त राख्दै बौद्धिक ज्ञानमा समेत सकारात्मक प्रभाव पार्ने हुनाले राज्यको तीनै तहका सरकारले खेलकुद कार्यक्रमलाई नीतिगत अभियान र पूर्वाधार निर्माणमा प्रोत्साहित गर्नु जरूरी छ ।

तिषयवस्तुसँग सम्बन्धित शब्दावली र अर्थ

- क्रियाशीलता:** सक्रियता, चहलपहल, जाँगर, फुर्ती
- जनसाङ्ख्यिक:** जनसङ्ख्यासँग सम्बन्धित, जनसङ्घाको
- सिर्जनशीलता:** सिर्जनामा संलग्न
- उद्यमशीलता:** इलममा लागेको, व्यवसायमा संलग्न, पौरखी
- पलयान:** आफ्नो जिम्मेवारीबाट पन्छिने काम
- विप्रेषण:** विदेशमा श्रम गरी स्वदेशमा रकम पठाउने काम
- गार्हस्थ्य उत्पादन:** राज्यको उत्पादन
- नेतृत्व विकास:** नेतामा गरिनुपर्ने विकास
- स्वरोजगार:** आफैँले सिर्जना गरेको रोजगार
- पुरुषार्थ:** मानिसको बहादुरीपूर्ण काम, पराक्रम
- किशोरावस्था:** बाल्य र युवावस्थाको बिचको उमेर
- प्रशासनिक तन्त्र:** प्रशासनसँग सम्बन्धित संयन्त्र
- वयस्कता:** वयस्क हुँदाको अवस्था
- समन्वयात्मक:** समन्वय वा तालमेल मिलाउने
- सशक्तीकरण:** सशक्त बनाउने काम, शारीरिक र मानसिक रूपले सक्षम
- किशोर किशोरी:** एघारदेखि पन्ध्र वर्षसम्मका केटाकेटी
- व्यावसायिक:** कुनै व्यवसायसँग सम्बन्ध भएको
- विदेश पलायन:** देश छोडेर विदेशतिर लाग्ने काम
- जिवनोपयोगी:** जीवनका लागि उपयोगी हुने
- पहलकदमी:** पहल गर्ने काम / अग्रसरता

युवानीति: युवालाई मध्यनजर गरेर बनाएको नीति

अग्रपङ्क्ति: पहिलो लहर

आत्मनिर्भर: आफूमा निर्भर रहने

आत्मविश्वास: योग्यता, सामर्थ्य, सिद्धान्त आदि मार्फत आफूलाई हुने दृढ निश्चय

रोजगारमूलक: रोजगारी गर्ने, व्यवसायी

सीमान्तकृत: पिछडिएको, राज्यका सेवासुविधाबाट वञ्चित

लोपोन्मुख: लोप हुन लागेको / हराउन लागेको

अल्पसङ्ख्यक: थोरै सङ्ख्या भएको / गन्दा थोरै हुने

वृत्तिविकास: कुनै काम गरेबापत पाइने पारिश्रमिक बढ्नु

जीवनयापन: जीवन निर्वाह

प्रवर्धन: वृद्धि हुने प्रक्रिया

विश्वव्यापीकरण: विश्वमा व्यापक बन्ने

युवा सहभागिता: युवाहरूको संलग्नता रहेको

सन्दर्भ सामग्री

- संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (सन् १९८१), महासभामा प्रस्तुत महासचिवको प्रतिवेदन (ए/३६/२१५)
- राष्ट्रिय युवा नीति, २०७२, नेपाल सरकार युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय, सिंहदरबार काठमाडौँ
- राष्ट्रिय युवा नीति, २०७२ र युथ भिजन २०२५ को कार्यान्वयन कार्ययोजना २०७५ जेठ, नेपाल सरकार युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय
- राष्ट्रिय जनगणना २०७८
- जनसङ्ख्या र विकासका लागि सांसदहरूको मन्च मा. बट्टी पाण्डेको लेख (प्रकाशित बुकलेट)
- रिपोर्ट UNFPA
- पन्ध्रौँ योजना (२०७६/७७-२०८०/८१), राष्ट्रिय योजना आयोग
- सोह्रौँ योजना, अवधारणापत्र (आर्थिक वर्ष २०८१/८२-२०८५/८६), राष्ट्रिय योजना आयोग
- कान्तिपुर दैनिक, कान्तिपुर प्रकाशन
- अनलाइन खबर

बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयन प्रक्रियामा संसद् र सांसदको भूमिका

डा. गिरिधारी शर्मा पौडेल

पृष्ठभूमि

बजेट विगतको आर्थिक अवस्थाको अभिलेखन, चालु आर्थिक वर्षको स्थिति चित्रण र आगामी वर्षको प्रक्षेपणसहितको कार्ययोजना हो । यो सरकारको वार्षिक कार्ययोजना र आर्थिक नीतिको रूप पनि हो । बजेटलाई देशको सार्वजनिक आय र व्ययको ऐनाको रूपमा हेरिन्छ । सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरूको निश्चित अवधिको आम्दानी र खर्चको जनतालाई जानकारी दिने लिखित दस्तावेज नै बजेट हो । बजेट कार्यपालिकाहरूले तयार गर्दछन् र व्यवस्थापिकाहरूले छलफल गरी स्वीकृत गर्दछन् । विश्वमा सन् १७३३ मा बेलायतबाट बजेटको सुरुवात भएको हो भने नेपालमा विक्रम संवत् २००८ देखि सुरु भएको हो । नेपालमा कार्तिक महिनादेखि बजेट निमार्णको तयारी सुरु हुन्छ र जेठ १५ गते सङ्घीय संसद्मा, असार १ गते प्रदेश सभाहरूमा र असार १० गते स्थानीय सभाहरूमा प्रस्तुत हुन्छ । सङ्घको हकमा प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभाले, प्रदेशको हकमा प्रदेश सभाले र स्थानीय तहको हकमा स्थानीय सभाहरूले छलफलपश्चात् स्वीकृत गरेपछि साउन १ गतेदेखि बजेट कार्यान्वयनमा जान्छ ।

संवैधानिक, कानुनी र नीतिगत व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा ५६ मा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक नेपालको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने गरी नेपालको राज्यशक्तिको प्रयोग सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले गर्ने संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रको

लेखक पौडेल गण्डकी प्रदेश नीति तथा योजना आयोगका निवर्तमान उपाध्यक्ष हुनुहुन्छ ।

आर्थिक अधिकारसम्बन्धी विषयमा कानुन बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्न सक्ने व्यवस्था संविधानको धारा ५९ ले गरेको छ । सोही व्यवस्थाअनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो बजेट प्रक्रियागत रूपमा विधायिकी सभामा पेस गरी छलफलपश्चात् स्वीकृत भएपछि कार्यपालिकामार्फत कार्यान्वयनमा लैजान्छन् । संविधानले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले सहकारिता, समन्वय र सहअस्तित्वको आधारमा काम गर्न अभिप्रेरित गरेको छ । तीनै तहबिच समानीकरण, सशर्त, समपूरक र विशेष गरी चार प्रकारका अनुदानहरूको समन्यायिक वितरण र राजस्व तथा रोयल्टी बाँडफाँडसम्बन्धी वित्तीय अन्तरसम्बन्ध रहेको छ । सङ्घीय बजेटको आकारले प्रदेश र स्थानीय तहको बजेटको आकार प्रभावित हुने र प्रादेशिक बजेटको आकारले स्थानीय तहहरूको बजेटको आकार प्रभावित हुने गर्दछ । तसर्थ सङ्घीय संरचनामा तीनै तहका बजेटहरूबिच अन्तरआबद्धता हुन्छ र आपसी समन्वयमा बजेट तर्जुमा गरिन्छ ।

बजेट निर्माण र कार्यान्वयन प्रक्रिया

संविधानको भाग १० मा धारा ११५ देखि १२५ सम्ममा सङ्घीय आर्थिक कार्यप्रणालीबारे व्याख्या गरिएको छ । संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार सङ्घीय सरकारले कानुनबमोजिम बाहेक कर उठाउन नपाउने, गुठी रकमबाहेक सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व र अन्य प्रकारका आय सङ्घीय सञ्चित कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने, सङ्घीय सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको लागि सङ्घीय संसद्को दुवै सदनकोसंयुक्त बैठकमा राजस्वको अनुमान, सङ्घीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुन आवश्यक रकमहरू र सङ्घीय विनियोजन ऐनबमोजिम व्यय हुन आवश्यक रकमहरू हरेक वर्ष जेठ महिनाको १५ गते पेस गर्नुपर्छ । सङ्घीय बजेट निर्माण गर्दा निम्नअनुसारका प्रक्रिया अपनाइन्छः

क. स्रोत अनुमान समितिबाट साधान स्रोत र खर्चको प्रारम्भिक अनुमानः

- सङ्घीय स्रोत अनुमान समितिले कार्तिकको दोस्रो हप्ताभित्र आगामी वर्षको लागि त्रिवर्षीय बजेट प्रक्षेपणको प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गर्दछ ।

- स्रोत अनुमान समितिले कार्तिकको तेस्रो हस्ताभित्र स्रोत साधनको प्रारम्भिक प्रतिवेदन बजेट समितिमा पेस गर्दछ ।
- मङ्सिरको दोस्रो हप्ता समितिले कुल बजेटको आकार र सीमा निर्धारण गर्दछ ।

ख. बजेट तर्जुमा मार्गदर्शन र सीमा पठाउने:

- राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयले मङ्सिरको तेस्रो हप्ताभित्र सङ्घीय मन्त्रालयहरू र निकायहरूलाई मन्त्रालयगत र कार्यक्रमगत बजेटको सीमा र मार्गदर्शन तयार गरी पठाउँछन् ।
- मङ्सिरको चौथो हप्तामा मन्त्रालयहरूले र आफूलाई प्राप्त बजेट सीमा र मार्गदर्शनअनुसार मातहतका कार्यालयहरूलाई बजेटको सीमा र मार्गदर्शन पठाउँछन् ।

ग. कार्यक्रम र बजेट तयार गरी पेस गर्ने (मध्यमकालीन खर्च संरचनासहित):

- प्राप्त बजेटको सीमा र मार्गदर्शनको आधारमा सङ्घीय मन्त्रालय मातहतका कार्यालयहरूले मध्यमकालीन खर्च संरचनासहितको बजेट तयार गरी पौषको दोस्रो हप्तामा सम्बन्धित विभाग वा मन्त्रालयमा पठाउँछन् ।
- सङ्घीय मन्त्रालयहरूले आफू मातहतका विभाग र अन्य कार्यालयसँग छलफल गरी मन्त्रालयको बजेटलाई अन्तिम रूप दिई LMBIS मा प्रविष्ट गरी माघको दोस्रो हप्ताभित्र सङ्घीय अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगमा पठाउँछन् ।

घ. प्रदेश र स्थानीय तहलाई राजस्व बाँडफाँड र वित्तीय समानीकरण अनुदानको

विवरण पठाउने: सङ्घीय अर्थ मन्त्रालयले राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसमा अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७६ अनुसार चालु आवको फागुन मसान्तभित्र राजस्व बाँडफाँड र वित्तीय समानीकरण अनुदानबापत आगामि आर्थिक वर्षमा सङ्घीय सरकारबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई हुने वित्तीय हस्तान्तरणको अनुमानित विवरण पठाउँछ ।

ड. कार्यक्रम तथा बजेट उपर छलफल:

- माघको चौथो हप्तादेखि फागुनको दोस्रो हप्तासम्म सङ्घीय मन्त्रालय तथा निकायले पेस गरेको बजेट राष्ट्रिय योजना आयोगमा अर्थ मन्त्रालयका प्रतिनिधिसहित सैद्धान्तिक छलफल हुन्छ ।
- फागुनको दोस्रो हप्ता भित्र राष्ट्रपतिको सम्बोधनमा समावेश गर्नुपर्ने विषय सङ्घीय मन्त्रालय र निकायले प्रधानमन्त्रीको कार्यालयमा पठाउँछन् ।
- राष्ट्रिय योजना आयोगमा भएको सैद्धान्तिक छलफलको आधारमा परिमार्जित बजेट पुनःअर्थ मन्त्रालयको बजेट महाशाखामा छलफल हुन्छ र यो कार्य फागुनको अन्तिम हप्ता सुरु भएर चैत्र मसान्तसम्ममा सम्पन्न हुन्छ ।
- अर्थ मन्त्रालयले राष्ट्रिय योजना आयोगमा भएको नीतिगत छलफल र बजेट महाशाखामा भएको विस्तृत लाइन आइटमसहितको छलफलअनुसार तय भएको अन्तिम बजेटको अड्क सम्बन्धित मन्त्रालय तथा निकायलाई उपलब्ध गराउँछ ।
- वैशाखको तेस्रो हप्तासम्ममा अर्थ मन्त्रालयले बजेटको प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गर्दछ ।

च. सङ्घीय संसद्मा बजेट विनियोजनका सिद्धान्त र प्राथमिकता बारे छलफल

गर्ने: समान्यतया सङ्घीय संसद्मा बजेट प्रस्तुत हुनुभन्दा १५ दिन अगावै सङ्घीय अर्थमन्त्रीले बजेट विनियोजनका सिद्धान्त र प्राथमिकता बारे सङ्घीय संसद्मा प्रस्तुत गर्दछ र दुवै सदनले छलफलपश्चात् बजेटका सिद्धान्त र प्राथमिकता स्वीकृत गर्दछन् । यसलाई बोलिचालीको भाषामा 'प्रि बजेट' छलफल भन्ने गरिन्छ ।

छ. सङ्घीय बजेटको प्रस्तुति र स्वीकृति:

- बजेटको अन्तिम मस्यौदा संसद्मा पेस हुनुपूर्व मन्त्रीपरिषद्ले स्वीकृत गर्दछ ।
- अर्थमन्त्रीले प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभाको संयुक्त बैठकमा जेठ १५ गते बजेट प्रस्तुत गर्दछन् । बजेटमा राजस्वको प्रक्षेपण, बाह्य सहयोगबाट प्राप्त हुने अनुदान एवम् ऋण, आन्तरिक ऋणको

प्रक्षेपणसहित बजेटको उद्देश्य, नीति, प्राथमिकता र दीर्घकालीन आयोजनाहरूले निर्धारण गरेका कार्यक्रममध्ये आगामी वर्ष सञ्चालन गर्ने कार्यक्रमहरू समावेश हुन्छन् ।

- संसद्को दुवै सदनमा प्रस्तुत भएको बजेटमा दफावार छलफल गरी असार मसान्तभित्र संसद्बाट बजेट स्वीकृत हुन्छ ।
- संसद्बाट स्वीकृत भएको बजेट कार्यान्वयनको अख्तियारी साउन १ गते अर्थ मन्त्रालयले अन्य मन्त्रालयलाई दिन्छ र बजेट कार्यान्वयनमा जान्छ ।

प्रदेश बजेट

नेपालको संविधानको धारा २०७ तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन २०७६ बमोजिम प्रदेशको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको असार १ गते प्रदेश सभामा राजस्वको अनुमान, प्रदेश सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने रकमहरू र प्रदेश विनियोजन ऐनबमोजिम व्यय हुन आवश्यक अन्य रकमहरू खुलाई प्रदेश सभामा बजेट पेस गर्दछ । प्रदेश सभाले छलफलपश्चात् स्वीकृत गरेको बजेट अर्थ मन्त्रालयले साउन १ गते प्रदेश मन्त्रालय र अन्य मातहतका निकायलाई बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी दिन्छ र प्रदेशको बजेट कार्यान्वयनमा जान्छ ।

प्रदेश सरकारका बजेट निर्माण प्रक्रियाहरू सङ्घीय सरकारका प्रक्रियाअनुसार नै हुन्छन् । सङ्घीय सरकारका प्राथमिकता र वित्तीय हस्तान्तरणले प्रदेश सरकारको बजेटमा असर गर्ने हुँदा बजेट निर्माणसम्बन्धी तिथिमिति सङ्घीय सरकारका भन्दा १ देखि २ हप्ता पछि सम्पन्न हुनेगरी तय गरिएका छन् । प्रक्रियागत रूपमा प्रदेशमा बजेट निर्माणका चरणहरू:

- प्रदेश स्रोत अनुमान समितिले आगामी वर्षको स्रोत अनुमान गरी त्यसको प्रतिवेदन प्रदेश बजेट तर्जुमा समितिमा बुझाउँछ ।
- योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयले स्रोत अनुमान समितिको प्रतिवेदनलाई आधार मानी मन्त्रालय तथा अन्य निकायलाई बजेटको सीमा र मार्गदर्शन पठाउँछन् ।
- सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रममा समावेश गर्नुपर्ने विषय मन्त्रालय र सम्बन्धित निकायले मुख्यमन्त्री कार्यालयमा पेस गर्दछन् ।

- मन्त्रालयले छलफल र निर्णय गरी बजेटलाई PLMBIS मा प्रविष्ट गरी योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा पठाउँछन् ।
- योजना आयोगसँगको छलफलपश्चात् सम्बन्धित मन्त्रालयहरूले प्रस्तावित बजेटमा केही संशोधन गर्नुपर्ने भए संशोधन गरी पुनः योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा पठाउँछन् ।
- प्रदेश सभाले स्वीकृत गरेका बजेटका सिद्धान्त र प्राथमिकता र सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमलाई आधार मानी अर्थ मन्त्रालयले तयार गरेको मस्यौदा बजेटमा आवश्यक परिमार्जन गर्दछ ।
- दफावार छलफल गरी प्रदेश सभाले प्रदेशको वार्षिक बजेट स्वीकृत गर्दछ र साउन १ गते कार्यान्वयनको अख्तियारी दिन्छ र कार्यान्वयनमा जान्छ ।

सङ्घ र प्रदेशको साभ्ना अधिकार क्षेत्रमित्र पर्ने विषयमा बजेट निर्माण

नेपालको संविधानको अनुसूची ७ बमोजिम सङ्घ र प्रदेशको साभ्ना अधिकार क्षेत्रमित्र पर्ने कार्यहरूको योजना तर्जुमा, बजेट विनियोजन र कार्यान्वयन सङ्घ र प्रदेशले आपसी समन्वयमा गर्दछन् ।

स्थानीय तहहरूको बजेट निर्माण र कार्यान्वयन प्रक्रिया

संविधानको भाग १९, धारा २२ॢ देखि २३०, आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन २०७६ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ७१ बमोजिम प्रत्येक स्थानीय तहले गत आर्थिक वर्षको राजस्व र व्ययको यथार्थ विवरण, चालु आर्थिक वर्षको अन्तसम्ममा हुने आम्दानी र खर्चको संशोधित अनुमान तथा आगामी आर्थिक वर्षको आय-व्ययको प्रक्षेपण, वितरणको खाका र बजेट सीमामित्र रही तयार गरेको अनुमानित बजेट कार्यपालिकाबाट स्वीकृत गरी आषाढ १० गतेमित्र विधायिकी सभामा पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसै ऐनको दफा ७३ बमोजिम सभाबाट बजेट स्वीकृत भएको ७ दिनमित्र स्थानीय तहका प्रमुखले प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतलाई बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । स्थानीय सभाले स्वीकृत गरेको बजेट प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतले सम्बन्धित महाशाखा, शाखा वा निकायलाई कार्यान्वयन गर्ने अख्तियारी दिएपश्चात् कार्यान्वयनमा जान्छ । प्रक्रियागत रूपमा स्थानीय तहका कार्यक्रम तथा बजेट निर्माणका निम्न ७ चरणहरू छन्:

१. **पहिलो चरण:** सङ्घ तथा प्रदेशबाट वित्तीय हस्तान्तरणको खाका र मार्गदर्शन प्राप्त गर्ने ।

यस कार्यको लागि सङ्घीय बजेट प्रत्येक वर्षको जेठ १५ मा प्रस्तुत भई सङ्घबाट हस्तान्तरण भई आउने रकम यकिन हुने र मार्गदर्शन प्राप्त हुने । त्यसैगरी प्रादेशिक बजेट असार १ गते प्रस्तुत भई प्रदेशबाट हस्तान्तरण भई आउने रकम यकिन हुने र मार्गदर्शन प्राप्त हुने ।

२. **दोस्रो चरण:** स्रोत अनुमान र कुल बजेटको सीमा निर्धारण ।

यस चरणअन्तर्गत स्थानीय तहको उपाध्यक्ष वा उपप्रमुख संयोजक र प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, कार्यपालिकाले तोकेका दुई जना कार्यपालिकाका सदस्य, निजी क्षेत्र जस्तै उद्योग वाणिज्य सङ्घको गाउँ वा नगर तहको अध्यक्ष वा निजले तोकेको व्यक्ति, घरेलु तथा साना उद्योग सङ्घको गाउँ वा नगर तहको अध्यक्ष वा निजले तोकेको सदस्य र कार्यपालिकाको राजस्व महाशाखा वा शाखा प्रमुख सचिव रहने गरी गठन भएको राजस्व परामर्श समितिले आन्तरिक आयको अनुमान गर्दछ । स्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समितिले कुल स्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण गर्दछ । यसै समितिले क्षेत्रगत बजेट सीमा र बजेटका क्षेत्रहरू यकिन गर्दछ । समितिले बजेटका सीमा तथा मार्गदर्शन सबै विषयगत महाशाखा, शाखा र वडा समितिहरूलाई उपलब्ध गराउँछ ।

३. **तेस्रो चरण:** बस्तीर टोलस्तरबाट आयोजना र कार्यक्रम छनौट गर्ने ।

यस चरणअन्तर्गत सम्बन्धित वडा सदस्यहरूको संयोजकत्वमा वडालाई क्लस्टरमा विभाजन गरी छलफल चलाउने, बालबालिका, महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेसी, दलित, अपाङ्ग, सीमान्तकृत, पिछडा वर्गलगायत सबै समुदायको अर्थपूर्ण उपस्थिति हुने व्यवस्था मिलाउने, नागरिक समाजका संस्थाहरू, महिला र आमा समूह, बालक्लब, स्थानीय गैरसरकारी संस्था, सहकारी संस्था, निजी क्षेत्रका सङ्घसंस्थाहरूको सक्रिय सहभागिता गराउने र बस्तीस्तरमा छनौट भएका आयोजनाहरूको सूची तयार गरी वडा समितिमा पेस गर्ने कार्य गरिन्छ ।

४. **चौथो चरण:** वडास्तरीय आयोजनाहरूको प्राथमिकीकरण गर्ने ।

यस चरणमा आयोजनाको प्राथमिकीकरण गरी बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा

समितिमा सिफारिस गरिन्छ । आयोजना प्राथमिकीकरण गर्दा आर्थिक विकास र गरिबी निवारणमा प्रत्यक्ष योगदान पुऱ्याउने, उत्पादनमूलक र छिटो प्रतिफल दिने, राजस्व परिचालनमा योगदान पुऱ्याउने, सेवा प्रवाह, संस्थागत विकास र सुशासनमा योगदान पुऱ्याउने, स्थानीय स्रोत साधनमा आधारित भई जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने, लैङ्गिक समानता, सामाजिक समावेशीकरणको अभिवृद्धि हुने, दिगो विकास, वातावरण संरक्षण र विपत् व्यवस्थापनमा योगदान पुऱ्याउने, समुदायलाई विपत् तथा जलवायु परिवर्तन उत्थानशील बनाउने, स्थान विशेषको संस्कृति र पहिचान प्रवर्धन गर्ने र स्थानीय तहले आवश्यक देखेका अन्य विषयहरूलाई आधार लिई आयोजनाहरूको प्राथमिकीकरण गरिन्छ ।

५. **पाँचौँ चरण:** बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समितिद्वारा एकीकृत बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने । गाउँ र नगर कार्यपालिकाको उपाध्यक्ष र उपप्रमुख-संयोजक, विषयगत क्षेत्र हेर्ने गाउँ र नगर कार्यपालिकाका ६ जना सदस्यहरू सदस्य र गाउँ वा नगर कार्यपालिकाको कार्यकारी अधिकृत-सदस्य सचिव रहेको बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समितिले एकीकृत बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दछ ।

६. **छैटौँ चरण:** गाउँ र नगर कार्यपालिकाको बैठकबाट बजेट तथा कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने ।

कार्यसमितिले स्वीकृत गरेको प्रस्तावित बजेट, बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समितिको संयोजकले गाउँ र नगरसभामा असार १५ गते बजेट भाषणमार्फत पेस गर्दछ ।

७. **सातौँ चरण:** गाउँ र नगरसभाको बैठकबाट बजेट तथा कार्यक्रम स्वीकृति र कार्यान्वयन गर्ने ।

बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समितिको संयोजकले गाउँ र नगरसभामा पेस गरेको वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रमका सम्बन्धमा सभामा सदस्यहरूले छलफल गर्ने । गाउँ र नगरसभाको बहुमतले वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रमलाई प्रस्तावित स्वरूपमै वा संशोधनसहित पारित गर्ने ।

८. **स्थानीय तहको बजेट तर्जुमाको समय तालिका:** स्थानीय सरकार सन्चालन ऐन २०७४ र अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापनसम्बन्धी ऐन २०७४ अनुसार स्थानीय तहले बजेट तर्जुमा गर्दा अपनाउनुपर्ने समय तालिका यसप्रकार छ:

- फागुन महिनाको दोस्रो हप्ताभित्र राजस्वको पूर्वानुमान गर्ने ।
- फागुन मसान्तभित्र बजेटको कुल सीमा निर्धारण गरी विषयगत महाशाखा, शाखा तथा वडा समितिहरूलाई बजेटको सीमा र मार्गदर्शन पठाउने ।
- चैत्र १५ गतेभित्र विषयगत महाशाखा, शाखा तथा वडा समितिहरूले आफ्ना कार्यक्रमको प्राथमिकीकरण र बजेट प्रस्ताव गर्ने ।
- वैशाख महिनाभित्र बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समितिले छलफल गरी प्राथमिकीकरणसहित बजेटको अन्तिम प्रस्ताव तयार गरी कार्यपालिकामा पेस गर्ने ।
- जेठ मसान्तभित्र अन्तिम प्रस्तावउपर छलफल र परिमार्जन गरी आगामी वर्षको नीति तथा कार्यक्रम र राजस्व तथा व्ययको अनुमान कार्यपालिकाबाट स्वीकृत गर्ने ।
- असार १० भित्र गाउँ तथा नगरसभामा पेस गर्ने ।

सभाले असार २५ भित्र आवश्यक छलफल गरी पारित गर्ने वा परिमार्जनका लागि सुझावसहित कार्यपालिकामा फिर्ता गर्ने, सभाबाट परिमार्जनका लागि प्राप्त भएमा असार ३० भित्र पुनः सभामा पेस गर्ने र असार मसान्तभित्र सभामा पेस भएको बजेट तथा कार्यक्रम परिमार्जनसहित वा प्रस्तुत रूपमा पारित गर्ने ।

- साउन १ देखि बजेट कार्यान्वयनमा लैजाने ।

मध्यमकालीन खर्च संरचना

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ बमोजिम सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले सार्वजनिक खर्चको विवरण तयार गर्दा आगामी तीन वर्षमा हुने खर्चको प्रक्षेपणसहित प्रस्तावित आयोजनाको उद्देश्य, खर्च छुट्याउनुपर्ने आवश्यकता

पुष्ट्याइँ, योजना कार्यान्वयन हुन सक्ने आर्थिक वर्ष र त्यसपछिका दुई आर्थिक वर्षमा योजना लागु गर्न आवश्यक पर्ने खर्चको विवरण, खर्च ब्यहोर्ने स्रोत, प्रतिफल र उपलब्धिको प्रक्षेपण, योजनाको मध्यम अवधिको खर्चको रणनीति र त्यसको वार्षिक खर्चसँगको तादात्म्यता, गत आर्थिक वर्षमा छुट्याइएको खर्चअनुसार लक्ष्य हासिल भए नभएको यथार्थ विवरणसहितको मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गरी सङ्घ र प्रदेशको हकमा मन्त्रीपरिषद्ले र स्थानीय तहको हकमा कार्यपालिकाले पास गरी बजेटसँगै विधायिकी सभामा स्वीकृतिको लागि पेस गर्दछन् ।

सङ्घीय सरकारको बजेट र खर्चको प्रवृत्ति

सङ्घीय सरकारको प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई दिने वित्तीय हस्तान्तरणसहितको कुल बजेट क्रमश बढदै गएको छ । आव २०७५/०७६ मा कुल सङ्घीय बजेट रु १३१५१६ करोड रहेकोमा यो बढेर आव २०७८/०७९ मा रु १६४७७५ करोड पुगेको छ (तालिका नं १ र चित्र नं १)। विगत चार वर्षमा सङ्घीय बजेटको आकार वार्षिक सरदर ६.३ प्रतिशतका दरले वृद्धि भएको देखिन्छ र यो वृद्धिले मुस्किलले बढिरहेको मुद्रास्फीतिलाई धान्न सक्दछ । नेपालजस्तो उच्च मुद्रास्फीति भएको देशमा वार्षिक बजेटको वृद्धि २० प्रतिशत अपेक्षा गरिन्छ । यसमध्ये करिब १० प्रतिशत बढदो मुद्रास्फीतिको कारण ह्रास भएको क्रयशक्तिलाई सन्तुलन गर्न र अर्को १० प्रतिशत विकास गतिविधि बढाउन आवश्यक देखिन्छ । सङ्घीय बजेट वृद्धिको प्रवृत्ति अपेक्षाअनुरूप छैन र निकै कमजोर हुन गई कछुवाको गतिमा अगाडि बढेको छ ।

सङ्घीय सरकारको (प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई दिएको वित्तीय हस्तान्तरणसहितको) वार्षिक कुल खर्चको आकार पनि क्रमश बढदै गएको छ । आव २०७५/०७६ कुल खर्च रु १११०४५ करोड रहेकोमा यो बढेर आव २०७८/०७९ मा रु १३१००० पुगेको छ । सङ्घीय सरकारको कुल खर्चको आकारको वृद्धि विगत चार वर्षमा सरदर ४।५ प्रतिशत मात्र छ । तथापि सङ्घले आव २०७५/०७६ मा कुल वार्षिक बजेटको ८४.४४ प्रतिशत खर्च गरेकोमा त्यसपछिका वर्षहरूमा खर्च गर्ने क्षमता क्रमश घटदै गएर आव २०७८/०७९ मा वार्षिक बजेटको ७९.५१ मात्र खर्च गरेको देखिन्छ (तालिका नं १ र चित्र नं १)।

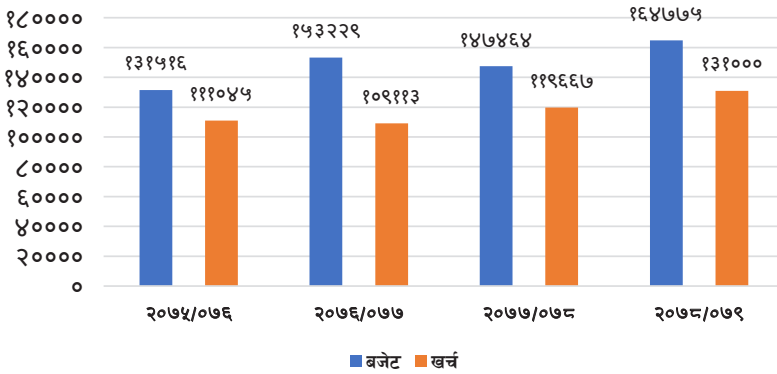
तालिका १: सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको वार्षिक बजेट र वास्तविक खर्च (रु करोडमा)

आ. व.	बजेट/खर्च	सङ्घ	७ प्रदेशको जम्मा	स्थानीय तह	जम्मा
२०७५/०७६	बजेट	१३१५१६	२०३४३	३४२६९	१८६१२८
	खर्च	१११०४५	११४४२	२६९०४	१४९३९१
२०७६/०७७	बजेटको खर्च प्रतिशत	८४.४४	५६.२४	७८.५०	८०.२६
	बजेट	१५३२२९	२५९९३	४०१४१	२१९३६३
	खर्च	१०९११३	१५६४१	३०२०६	१५४९६०
२०७७/०७८	बजेटको खर्च प्रतिशत	७१.१८	६०.१७	७५.२५	७०.६४
	बजेट	१४७४६४	२६६२६	४९३००	२२३३९०
	खर्च	११९६६७	१८८९२	३९१४३	१७७७०२
२०७८/०७९	बजेटको खर्च प्रतिशत	८१.१५	७०.९५	७९.४०	७९.५४
	बजेट	१६४७७५	२६८२३	५२६५०	२४४२४८
	खर्च	१३१०००	१८७८४	४२४१६	१९२२००
	बजेटको खर्च प्रतिशत	७९.५१	७०.०२	८०.५६	७८.६९

स्रोत: महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन २०७७, २०७८ र २०७९ र दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी प्रदेशगत सार्वजनिक खर्चको खोजीनीति सर्वेक्षण, २०७९

नोट: सङ्घीय बजेट र खर्चमा प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई हुने वित्तीय हस्तान्तरण पनि समावेश छ ।

चित्र नं १: सङ्घीय सरकारको आव २०७५/०७६ देखि आव २०७८/०७९ मा वार्षिक बजेट विनियोजन र वास्तविक खर्च (रु करोडमा)

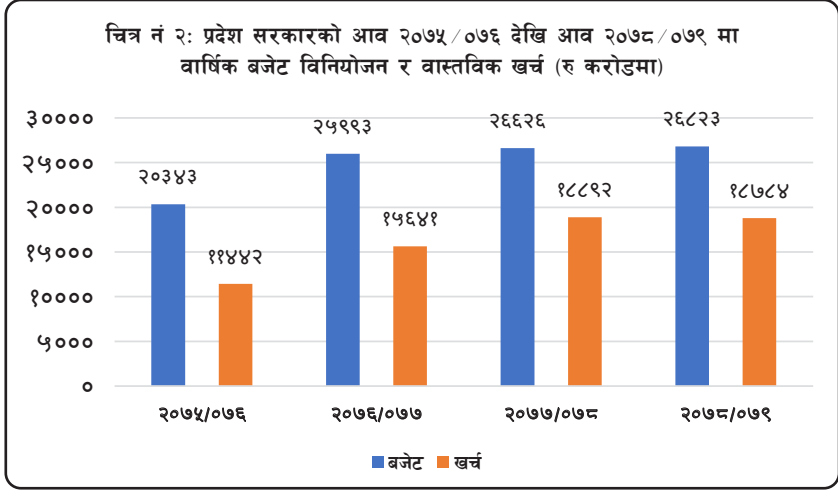
सङ्घीय बजेटका मुख्य स्रोतहरूमा सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व, दण्ड जरिवानाबाट प्राप्त रकम, वैदेशिक अनुदान, निजी क्षेत्रले दिने अनुदान, वैदेशिक तथा आन्तरिक ऋण मुख्य हुन् । स्रोत अनुमान गर्दा यी प्रत्येक स्रोतबाट वार्षिक कति आम्दानी हुन्छ भनी अनुमान गरिन्छ र त्यसकै आधारमा बजेट निर्माण गरिन्छ । नेपालमा राजस्वको क्षेत्र र दायरा उल्लेख्य रूपमा विस्तार हुन नसक्दा सङ्घीय बजेटको आकार पनि अपेक्षाअनुरूप बढ्न सकेको छैन ।

प्रदेशहरूको बजेट र खर्चको प्रवृत्ति

कोसी, मधेस, बागमती, गण्डकी, लुम्बिनी, कर्णाली र सुदूरपश्चिम गरी ७ प्रदेशको संयुक्त बजेटको आकारमा विगत चार वर्षमा सीमान्त वृद्धि भएको छ । आव २०७५/०७६ मा सात प्रदेशको कुल बजेट रु २०३४३ करोड रहेकोमा बढेर आव २०७८/०७९ मा रु २६८२३ करोड पुगेको छ । तालिका नं १ र चित्र नं २०१ प्रतिशतमा गणना गर्दा प्रदेशहरूको संयुक्त बजेटको सरदर वार्षिक आकार ८ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ ।

प्रदेशहरूको वार्षिक कुल खर्चको आकार पनि क्रमश बढ्दै गएको छ । आव २०७५/०७६ कुल खर्च रु ११४४२ करोड रहेकोमा यो बढेर आव २०७८/०७९ मा रु १८७८४ करोड पुगेको छ । प्रदेश सरकारहरूको कुल खर्च आकारको वृद्धि विगत चार वर्षमा सरदर १६ प्रतिशत रहेको छ । प्रदेशहरूले आव २०७५/०७६

मा कुल वार्षिक बजेटको ५६.२४ प्रतिशत मात्र खर्च गरेकोमा त्यसपछिका वर्षहरूमा खर्च गर्ने क्षमता क्रमश बढदै गएर आव २०७८/०७९ मा वार्षिक बजेटको ७०.०२ प्रतिशत खर्च गरेको देखिन्छ (तालिका नं १ र चित्र नं २)।

प्रदेश बजेटका मुख्य स्रोतहरूमध्ये सङ्घबाट हस्तान्तरण भई आउने राजस्व र रोयल्टी बाँडफाँड, समान विकासको लागि वित्त आयोगको सिफारिसमा निसर्त प्राप्त हुने वित्तीय समानीकरण अनुदान, प्रदेशका कुनै कमजोर सेवा अन्य प्रदेशसहर विकास गर्न सामान्य सर्तसहित लागत साभेदारीमा कार्यान्वयन गर्न सङ्घले दिने समपूरक अनुदान, कुनै आयोजना कार्यान्वयनको लागि सर्तसहित दिने ससर्त अनुदान र कुनै कमजोर सेवा क्षेत्र जस्तै स्वास्थ्य, शिक्षा तथा खानेपानी जस्ता आधारभूत सेवा प्रदान गर्न, अन्तर प्रदेश सन्तुलन कायम गर्न र आर्थिक तथा सामाजिक र अन्य कुनै प्रकारले विभेदमा परेका वर्ग वा समुदायको उत्थान गर्न सङ्घले दिने सर्तसहितको विशेष अनुदान प्रमुख छन् । प्रदेश सरकारले उठाएको आफ्नै राजस्व, दण्ड जरिबानाबाट उठेको रकम, सङ्घबाट प्राप्त ऋण, प्रदेशले उठाएको अन्य आन्तरिक ऋण, सङ्घको सहमतिमा विकास साभेदारबाट प्राप्त अनुदान आदि प्रमुख स्रोत हुन् । प्रदेश सरकारहरूको आफ्नै राजस्व परिचालन गर्ने क्षेत्र सीमित छन् र प्रदेशले राजस्वका क्षेत्र र दायरा उल्लेख्य रूपमा विस्तार गर्न सकेका छैनन् । तसर्थ प्रदेशका बजेट बढी सङ्घको अनुदानमा निर्भर छन् ।

आन्तरिक राजस्वबाट प्रदेशको खर्च

प्रदेशलाई सङ्घबाट बाँडफाँड भई आउने राजस्व, स्थानीय तहले उठाएको राजस्वबाट प्रदेश र स्थानीय तहमा विभाजन हुने विषयअन्तर्गत विभाजन भई प्राप्त ४० प्रतिशत राजस्व र प्रदेशले उठाएको राजस्वबाट स्थानीय तहलाई विभाजन गरी दिनुपर्ने विषयमा ४० प्रतिशत दिएपश्चात् बाँकी राजस्व र विभाजन गर्नु नपर्ने अन्य विषयमा उठेको आन्तरिक राजस्वले प्रदेशको वास्तविक खर्चको ५१.१८ प्रतिशत मात्र ओगटेको (तालिका २) छ । प्रदेशको ४९ प्रतिशत खर्च सङ्घबाट विभिन्न शीर्षकमा प्राप्त अनुदानमा निर्भर देखिन्छ । कुल खर्चमा आन्तरिक राजस्वको योगदान बागमती प्रदेशमा दुईतिहाइ र कर्णाली प्रदेशमा एकतिहाइ मात्र रहेको छ ।

प्रदेशहरूलाई राजस्व परिचालनमा सीमित अधिकार दिइएको, अधिकार प्राप्त क्षेत्रमा पनि राजस्वका दायरा विस्तार गर्न नसकेको र राजस्व उठाउने क्षमता पनि कमजोर हुँदा प्रदेशहरूले अपेक्षित रूपमा आन्तरिक राजस्व परिचालन गर्न सकेका छैनन् । प्रदेशहरूको राजस्व उठाउने क्षेत्र पुनरावलोकन गरी थप क्षेत्रहरू दिने र उनीहरूको राजस्व परिचालन क्षमता वृद्धि गरी आफ्नै स्रोतले आफ्नो खर्च धान्न सक्षम बनाउन आवश्यक देखिन्छ ।

स्थानीय तहहरूको बजेट र खर्चको प्रवृत्ति

केही स्थानीय तहका बजेट समयमै आउन नसकेकाले स्थानीय तहको वित्तीय स्थिति विश्लेषण गर्दा वर्षभरीमा ७५३ स्थानीय तहलाई उपलब्ध स्रोतलाई वार्षिक बजेट मानी वार्षिक खर्चको विश्लेषण गरिएको छ ।

स्थानीय तहका बजेटका मुख्य स्रोतहरूमा सङ्घ तथा प्रदेशबाट प्राप्त हुने राजस्व र रोयल्टी बाँडफाँड, वित्तीय समानीकरण, समपूरक, ससर्त र विशेष अनुदानहरू प्रमुख छन् । त्यसको अतिरिक्त स्थानीय तहले विभिन्न स्रोतबाट उठाएको राजस्व र आन्तरिक ऋण अन्य स्रोत हुन् । यिनै स्रोतबाट प्राप्त आम्दानीलाई स्थानीय तहको बजेट मानी विश्लेषणलाई यथार्थपरक बनाउने प्रयास गरिएको छ ।

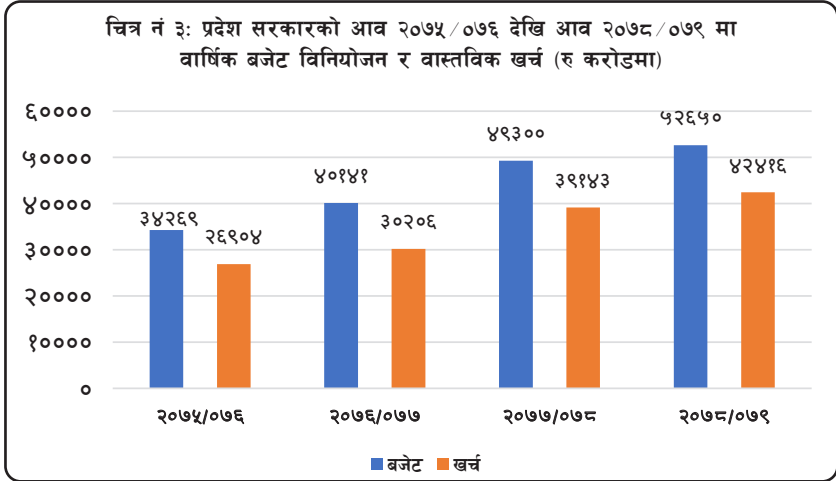
स्थानीय तहको वार्षिक बजेटको आकार पनि क्रमशः वृद्धि हुँदै गएको छ । आव २०७५/०७६ मा ७५३ स्थानीय तहको कुल बजेट रु ३४२६९ करोड रहेकोमा उक्त रकम बढेर आव २०७८/०७९ मा रु ५२६५० करोड पुगेको छ (चित्र नं ३)। स्थानीय तहको कुल बजेटको आकार विगत ४ वर्षमा वार्षिक

तालिका १: आठ २०७८/०७८ मा आन्तरिक राजस्वबाट प्रदेशको खर्च रु लाखमा

प्रदेश	जम्मा खर्च (लेखापरिष्क गरिएको खर्च)	प्रदेशको स्रोतबाट गरिएको खर्च (लेखापरिष्कण गरिएको खर्च)	प्रदेशको स्रोतबाट गरेको खर्च (लेखापरिष्कण गरिएको खर्च)
कोसी	२९९६६४	१३७२१५	४५.७९
मधेस	२२२६०५	१२९२८६	५८.०८
बागमती	३७९९५०	२५७०९२	६७.६६
गण्डकी	२२०४३९	९८२६०	४४.५७
कर्णाली	२४२८१९	८३६५४	३४.४५
सुदूरपश्चिम	२०८७७४	११०९१०	५३.१२

स्रोत: महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन, २०७९

सरदर १३.४ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । त्यस्तैगरी ७५३ स्थानीय तहको एकीकृत वार्षिक खर्च आव २०७५/०७६ मा रु २६९०४ करोड रहेकोमा आव २०७८/०७९ मा बढेर रु ४२४१६ करोड पुगेको छ ।

स्रोत: महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन २०७७, २०७८, २०७९

विगत चार वर्षमा स्थानीय तहको एकीकृत वार्षिक खर्चको आकार सरदर १४.४ प्रतिशतले बढेको छ । स्थानीय तहको बजेट कार्यान्वयन क्षमतामा उल्लेख्य वृद्धि नभएको हुँदा कुल बजेटको वार्षिक खर्च प्रतिशतमा वृद्धि भएको देखिँदैन । आव २०७५/०७६ मा कुल बजेटको ८०.२६ प्रतिशत खर्च भएकोमा आव २०७८/०७९ मा भन्नु घटेर कुल बजेटको ७८.६९ प्रतिशत मात्र खर्च भएको छ (तालिका १)। स्थानीय तहहरूको बजेट तर्जुमा गर्ने, बजेटको लागि राजस्व परिचालन गर्ने र स्वीकृत बजेटको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने क्षमता वृद्धि गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट विनियोजन र खर्चका प्राथमिकता

दिगो विकास लक्ष्य अहिलेसम्मकै सबैभन्दा महत्वाकाङ्क्षी र बृहत् विश्व अभियान हो । विश्वका नेताहरूले मानिस, पृथ्वी र समृद्धिका लागि एक कार्ययोजना तयार गरेका छन् जसमा १७ लक्ष्य, १६९ परिमाणात्मक लक्ष्य र २३२ सूचकहरू छन् । यी १७ विकास लक्ष्यहरूले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (एमडीजी) हरूको

उपलब्धिमा टेकेर त्यसबाट हासिल हुन नसकेका विषयलाई पूरा गर्न खोजेका छन् । सबैका लागि मानवअधिकार प्राप्त गर्ने र सबै महिला तथा बालिकाका लागि लैङ्गिक समानता तथा सशक्तीकरण हासिल गर्नु तिनको उद्देश्य रहेको छ । यी लक्ष्यहरू एकीकृत तथा अविभाज्य छन् । नेपाल दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न प्रतिबद्धता जनाउने एक अग्रणी राष्ट्र हो । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा तय भएका २३२ सूचकमा २४७ सूचक थप गरी ४७९ सूचक प्राप्तिको लागि काम गरिरहेको थियो। दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको ७ वर्षपछि नेपालले सूचकहरूको सङ्ख्या पुनरावलोकन गरी हाल सूचकको सङ्ख्या ४७९ बाट ३०१ मा भारी ती लक्ष्य प्राप्तिको लागि काम गरिरहेको छ ।

दिगो विकास लक्ष्यमित्र पाँच P जस्तै: People, Prosperity, Planet, Peace and Partnership पर्दछन् । People अन्तर्गत सबै प्रकारका गरिबी र भोकमरीको अन्त्यगरी मानव मर्यादा एवम् समानता कायम गर्ने लक्ष्य १ देखि ५ सम्म पर्दछन् । Prosperity अन्तर्गत प्रकृतिसँग सामञ्जस्य कायम गर्दै समृद्ध र समुन्नत जीवनको सुनिश्चितता गर्ने लक्ष्य ६ देखि १२ सम्म पर्दछन् । Planet अन्तर्गत पृथ्वीमा रहेका प्राकृतिक साधन, स्रोत र वातावरण भावी पुस्ताका लागि संरक्षण गर्ने लक्ष्य १३, १४ र १५ पर्दछन् । Peace अन्तर्गत शान्त, न्यायपूर्ण र समावेशी समाज निर्माण गर्ने लक्ष्य १६ र Partnership अन्तर्गत सशक्त विश्वव्यापी साभेदारीद्वारा दिगो विकासको एजेण्डा कार्यान्वयन गर्ने लक्ष्य १७ पर्दछन् ।

नेपालमा सङ्घीय संसद् र प्रदेश सभाहरूमा अर्थमन्त्रीले वार्षिक बजेट प्रस्तुत गर्दा दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट विनियोजन प्रस्तुत गर्ने प्रचलन छ । आव २०७८/०७९ को सङ्घीय बजेटमा दिगो विकास लक्ष्यअनुसार विनियोजनको प्राथमिकता हेर्दा करिब २१ प्रतिशत बजेट साङ्केतीकरण गरिएको छैन । त्यसपछि क्रमशः पूर्वाधार विकास, शिक्षा, आवास, गरिबी निवारण, स्वास्थ्य, संस्थागत विकास, ऊर्जा, असमानता न्यूनीकरण, भोकमरीको अन्त्य, रोजगारी सिर्जना र खानेपानी आदिमा प्राथमिकता दिएको देखिन्छ (तालिका नं ३)।

प्रदेशहरूमा दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट विनियोजनको पूर्ण साङ्केतीकरण नगरिएको हुँदा दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेटका प्राथमिकता पहिचान गर्न कठिन भएकोले प्रदेशहरूले आव २०७८/०७९ मा लाइन आइटमअनुसार गरेको खर्च विश्लेषण गरी दिगो विकास लक्ष्यअनुसार पुन तालिकीकरण गरिएको छ (तालिका नं ४) ।

तालिका नं ३ : आठ २०७८/०७८ मा दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट विनियोजन (बजेट रु करोडमा र दिगो विकास लक्ष्यअनुसार विनियोजन प्रतिशतमा)

लक्ष्य	विवरण	सङ्घ	कोशी	मधेश	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सु. पश्चिम
	कुल बजेट रु. करोडमा	१६४७५७	३२४६	३४८८	५७७२	३१३५	३९००	३८४७४	३०३३
	साङ्केतिकरण नभएको	२०.९९	२८८०	९३.७३	६७.९२	७४.६८	३९.००	४.६७	१८.६२
१.	गरिबीको अन्त्य	७.०७	३.२४	०.००	०.००	०.३६	०.४५	२६.८३	६.९६
२.	भोकमरिाको अन्त्य	४.३२	५.३८	०.००	०.००	०.००	११.८२	०.००	२.२६
३.	स्वास्थ्य जीवन	७.०७	१०.१६	४.८६	५.२३	६.०७	५.८३	१०.१९	७.२४
४.	गुणस्तरीय शिक्षा	११.०३	३.६७	०.६५	०.०४	०.०६	३.८४	३.३०	४.४२
५.	लैङ्गिक समानता	०.०४	०.१५	०.००	०.००	०.००	०.४५	२.१५	५.५४
६.	शुद्ध खानेपानी	२.२९	५.५६	०.००	०.००	१३.७४	५.७०	०.००	७.०३
७.	आधुनिक ऊर्जा	५.४०	०.०२	०.०९	०.००	०.००	०.२६	०.००	०.००
८.	समावेशी आ. वृद्धि	३.०६	०.३९	०.००	०.००	०.००	१.२६	२५.९४	३०.५५

लक्ष्य	विवरण	सङ्घ	कोसी	मधेस	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सु. पश्चिम
९.	उद्योग, खोज, पूर्वाधार	१४.०७	१४.८२	०.३५	०.७५	०.००	२३.०१	२.६६	०.९७
१०.	असमानता न्युनीकरण	५.६९	७.००	०.००	०.४१	०.००	१.०९	३.८१	२.४३
११.	दिगो सहर र बस्तीहरू	८.७५	८.३९	०.३५	१.७७	०.००	४.१३	०.००	२२.३
१२.	दिगो उत्पादन	०.००	०.००	०.००	१.११	७.५२	२.०९	०.३१	०.०६
१३.	जलवायु परिवर्तन	१.०१	३.५४	०.००	०.४२	२.९१	२.१०	१५.५५	७.८२
१४.	वातावरण संरक्षण	०.७५	४.२२	०.००	०.००	०.००	१.४७	०.७०	०.९८
१५.	शांतिपूर्ण समाज	७.४४	३.५८	०.००	०.००	२.८५	१.५४	२.१२	१.६४
१६.	साम्बेदारी	०.४२	०.७९	०.००	६.४०	०.२३	१.०५	१.७५	१.२२
१७.	जम्मा	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

स्रोत: सङ्घ र प्रदेशका २०७८/०७९ का बजेट वक्तव्य र दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी प्रदेशगत सार्वजनिक खर्चको खोजीनीति सर्वेक्षण २०७९

तालिका नं ४ : आठ २०७८/०७८ मा दिगो विकास लक्ष्यअनुसार प्रदेशहरूको बजेट सर्व (सर्व रु करोडमा र दिगो विकास लक्ष्यअनुसार सर्व प्रतिशतमा)

लक्ष्य	विवरण	कोसी	मधेश	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सु. पश्चिम
	कुल बजेट रु. करोडमा	२९९६	२२२८	३७९०	२२०८	३०३९	२४२७	२०९६
	साङ्केतिकरण नभएको	०.००	०.००	०.००	०.००	०.३६	४.७०	०.००
१.	गरिबीको अन्त्य	०.२०	२.३२	१.३९	०.७१	०.७२	२६.८०	०.५४
२.	भोकमरिाको अन्त्य	१३.७०	१२.७८	११.८०	१३.७०	१२.०४	०.००	२५.१६
३.	स्वास्थ्य जीवन	८.८०	१५.७३	१०.४०	८.६३	१२.२४	१०.२०	१३.६७
४.	गुणस्तरीय शिक्षा	४.९०	१०.१२	६.८८	८.९९	६.९३	३.३०	८.३४
५.	लैङ्गिक समानता	०.८०	०.६१	०.००	०.००	०.२९	२.२०	१.६०
६.	शुद्ध खानेपानी	५.९०	५.०७	५.९८	१५.२८	०.२९	०.००	४.८५
७.	आधुनिक र्जा	०.००	०.००	०.०२	०.४७	७.३७	०.००	०.०४
८.	समावेशी आ. वृद्धि	२.५०	१.४६	०.२३	१.४२	३.०९	२५.९०	०.०२

लक्ष्य	विवरण	कोसी	मधेस	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सु. पश्चिम
९.	उद्योग, खोज, पूर्वाधार	३१.९०	२१.६८	२.०३	२५.११	२४.६१	२७.०	१८.१५
१०.	असमानता न्यूनीकरण	०.००	०.००	३.४२	०.००	०.००	३.८०	०.००
११.	दिगो सहर र बस्तीहरू	१.३०	१.३५	७.०६	१०.५८	३.७२	०.००	३.५०
१२.	दिगो उत्पादन	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.३०	०.००
१३.	जलवायु परिवर्तन	०.२०	०.०५	१.९०	०.७२	४.५२	१५.६०	२.४५
१४.	वातावरण संरक्षण	६.८०	७.३९	४.२९	२.४६	४.९८	०.७०	७.३७
१५.	शान्तिपूर्ण समाज	१०.१०	५.५१	८.५१	१२.५२	३.८९	२.१०	५.१५
१६.	साम्प्रदायी	१३.१०	१५.९४	१७.९०	०.२०	१५.१६	१.८०	९.१६
१७.	जम्मा	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

स्रोत: दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी प्रदेशगत सार्वजनिक खर्चको खोजीनीति सर्वेक्षण २०७९

बजेट कार्यान्वयन र निगरानीमा संसद र सांसदहरूको भूमिका

- अर्थमन्त्रीले आयोजना गर्ने बजेटपूर्वका छलफलहरूमा सक्रिय सहभागिता जनाई आगामी वर्षको बजेटले सम्बोधन गर्नुपर्ने विषयबारे सरकारलाई जानाकारी गराउने ।
- अर्थमन्त्रीले संसद्मा प्रस्तुत गर्ने बजेटका सिद्धान्त र प्राथमिकतामाथि हुने छलफलमा सकृय सहभागिता जनाई बजेटका सिद्धान्त र प्राथमिकता देशका र प्रदेशका आवश्यकता सम्बोधन गर्ने यथार्थपरक बनाई स्वीकृत गर्ने ।
- संसद्मा राष्ट्रपतिले र प्रदेशमा प्रदेश प्रमुखले वाचन गर्ने सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम देशका र प्रदेशका जल्दाबल्दा समस्या समधान गर्न सक्छन् भनी यकिन गरेर मात्र स्वीकृत गर्ने ।
- अर्थमन्त्रीले प्रस्तुत गरेको समग्र बजेट संसद्ले स्वीकृत गरेको बजेट विनियोजनका सिद्धान्त र प्राथमिकता तथा सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमअनुसार छ/छैन यकिन गर्ने ।
- यदि प्रस्तुत समग्र बजेट संसद्ले स्वीकृत गरेका बजेट विनियोजनका सिद्धान्त र प्राथमिकता तथा सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमअनुसार नभए संशोधन गर्न लागाई पूर्वस्वीकृत दस्तावेजसँग तादाम्यता भएपछि मात्र संसद्बाट समग्र बजेट स्वीकृत गर्ने ।
- विषयगत मन्त्रालयको लागि विनियोजित बजेटमाथिको दफावार छलफलमा सक्रिय सहभागिता जनाई क्षेत्रगत समस्या समाधान गर्न बजेट उपयुक्त हिसाबले विनियोजन भएको छ कि छैन यकिन गर्ने, चालु आयोजनाको लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन भएको छ कि छैन यकिन गर्ने, बजेट शीर्षकअनुसार खण्डीकृत भएको छ कि अबाण्डामा छ यकिन गर्ने, विषयगत मन्त्रालयलाई विनियोजित बजेट उपयुक्त नलागे संशोधन (खर्च कटौती प्रस्ताव) हाल्ले ।
- संसद्बाट स्वीकृत भएको बजेट अर्थ मन्त्रालयले कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित मन्त्रालय वा निकायलाई समयमै अख्तियारी दियो कि दिएन निगरानी गर्ने ।

- अख्तियारी प्राप्त मन्त्रालय वा निकायले बजेट कार्यान्वयन प्रारम्भ गर्नुको किनारे ? कार्यान्वयन गर्दा के कस्ता समस्या देखिए ? ती समस्या समाधान गर्न तालुक मन्त्रालय वा निकायले आवश्यक पहल गर्नुको किनारे ? तालुक मन्त्रालय वा निकायले गरेका प्रयास प्रयाप्त थिए कि थिएनन् ? यदि पर्याप्त थिएनन् भने थप गर्नुपर्ने कार्य पहिचान गरी ती विषय संसद्मा उठाउने र सम्बन्धित मन्त्रीलाई जवाफदेही बनाउने ।
- सांसदले आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रमा भएका विकास आयोजनाहरूको कार्यान्वयन स्थितिबारे अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी कार्यान्वयन प्रक्रियामा सहजीकरण गर्ने ।
- संसद्का विषयगत समितिमा बजेट कार्यान्वयनका सवाल उठाई सरकारलाई बजेट कार्यान्वयनमा जिम्मेवार बनाउने ।

बजेट कार्यान्वयनका समस्या

- सङ्घीय तथा प्रदेशका मन्त्रालय तथा स्थानीय तहहरूले बजेट तर्जुमा गर्दा सरोकारवालाको पूर्ण सहभागिता नगराएकोले बजेट कार्यान्वयनमा सरोकारवालाको पूर्ण सहयोग नहुनु ।
- राजनीतिक दबाबमा तयारी पूरा नभएका आयोजना बजेटमा समावेश हुनु र आयोजनाका आधारभूत दस्तावेजहरू जस्तै: सम्भाव्यता अध्ययन, विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन आदि बनाउन समय लाग्ने भएकोले आयोजना कार्यान्वयनमा जान ढिलाइ हुनु ।
- तुलो लगानी आवश्यक पर्ने राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय गौरवका आयोजनाहरू बिना तयारी, मापदण्ड बिना घोषणा गर्ने, त्यस्ता आयोजना कार्यान्वयन गर्ने छुट्टै कार्यविधि नबनाउने र वार्षिक रूपमा चाहिने बजेट विनियोजन पनि नहुँदा आयोजना सम्पन्न हुने समय लम्बिदै गई लागत बढ्ने र आयोजनाको प्रतिफल प्राप्त गर्न ढिलाइ हुने गरेको ।
- वैदेशिक सहायतामा सञ्चालन हुने आयोजनाको लागि सहायता प्राप्तिको सुनिश्चितता नहुँदा बजेटमा समावेश गर्ने र कार्यान्वयनको समयमा बजेट अभाव हुने समस्या ।

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारहरूले बजेटसँगै मध्यमकालीन खर्च संरचना अनिवार्य रूपमा तयार गरी व्यवस्थापिका सभामा पेस गर्नुपर्ने प्रावधान हुँदाहुँदै कतिपयले मध्यमकालीन खर्च संरचना बनाएका छैनन् र बनाएकाले पनि वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्दा मध्यमकालीन खर्च संरचनासँग तादम्यता नमिलाएकोले आवधिक विकास योजना र वार्षिक बजेटबिच सामान्जस्य नदेखिएको ।
- व्यवस्थापिका सभामा बजेट पेस गर्दा दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट विनियोजनको पूर्ण साङ्केतीकरण नगरिएकोले कुन लक्ष्यको लागि कति बजेट विनियोजन भएको हो यकिन गर्न समस्या रहेको ।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको क्षेत्र अधिकारअनुसार आयोजनाहरूको आकार वर्गीकरण गरिएको छैन । सङ्घ तथा प्रदेश दुवैले गाउँस्तरमा साना आयोजना कार्यान्वयन गरी सङ्घले प्रदेश र स्थानीय तहको र प्रदेशले स्थानीय तहको क्षेत्राधिकार मिच्ने काम गरिरहेका छन् । आयोजना वर्गीकरण नहुँदा एउटै आयोजनाको लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले बजेट विनियोजन गर्ने र कार्यक्रममा दोहोरोपना पर्न गई आयोजना कसले कार्यान्वयन गर्ने भन्ने विवाद भई आयोजना कार्यान्वयनमा ढिलाइ हुने ।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्व प्रक्षेपण र सङ्कलन विधिहरू वैज्ञानिक बनेका छैनन् । राजस्व प्रक्षेपण निश्चित प्रतिशत बढाएर मात्र गर्ने र जनताको कर तिर्ने इच्छा र क्षमता मूल्याङ्कन नगरी करका दरहरू तोक्ने परिपाटीले गर्दा अपेक्षित रूपमा राजस्व वृद्धि नहुँदा विकास आयोजनाको लागि आवश्यक लगानी जुटाउन समस्या ।

समाधानका उपाय

- बजेट तर्जुमा गर्दा सरोकारवालाको पूर्ण सहभागिता गराई पारदर्शी प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने । पूर्व बजेट छलफल नतिजामूलक बनाउने । बजेट तर्जुमा, मध्यावधि समीक्षा तथा बजेट कार्यान्वयन गर्दा प्राप्त पृष्ठपोषणलाई आगामी बजेट तर्जुमा गर्दा उपयोग गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- सम्भाव्यता अध्ययन, विस्तृत सर्वेक्षण, ड्रइङ डिजाइन र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन भइसकेका प्राथमिकता प्राप्त आयोजनालाई आयोजना बैकबाट फिकी बजेट उपलब्धताअनुसार वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा

समावेश गर्ने । तयारी पूरा भएका आयोजना बजेटमा समावेश गर्दा तुरुन्त कार्यान्वयनमा जान्छ र आयोजना कार्यान्वयनमा हुने ढिलाइ कम हुन्छ ।

- तुलो लगानी आवश्यक पर्ने राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय गौरवका आयोजनाहरू घोषणा गर्ने मापदण्ड तयार गर्ने, त्यस्ता आयोजना कार्यान्वयन गर्ने छुट्टै कार्यविधि बनाउने, आयोजना कार्यान्वयन गर्ने निकायको कार्यान्वयन क्षमता मूल्याङ्कन गरी सक्षम निकायलाई मात्र आयोजना कार्यान्वयन गर्ने जिम्मा दिने र आयोजनाको लागि चाहिने पर्याप्त बजेट वार्षिक रूपमा विनियोजन गरी निर्धारित समयमै आयोजना सम्पन्न गरी प्रतिफल प्राप्त गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा स्थानीय गौरवका आयोजना कार्यान्वयनका लागि उपयुक्त अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने ।
- वैदेशिक सहायतामा सञ्चालन हुने आयोजनाको लागि सहायता प्राप्तिको सुनिश्चतता भएपछि मात्र बजेटमा समावेश गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- मध्यमकालीन खर्च संरचनाको दृष्टिकोणबाट वार्षिक बजेट बनाई आवधिक योजना, वार्षिक बजेट र आवधिक योजनाबिच तालमेल कायम गर्न, आधारभूत खर्च एवम् लाइन आइटमको लेखाजोखा र कार्यसम्पादनमा आधारित बजेट प्रणालीअवलम्बन गरी बजेट तयार गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- बजेट भाषणको अनुसूचीमा दिगो विकास लक्ष्यअनुसार विनियोजन गरेको बजेटमा पूर्ण साङ्केतिकरण गर्ने व्यवस्था गर्ने । यसले गर्दा कुन लक्ष्यलाई कति बजेट विनियोजन भएको छ भनी छुट्याउन र विश्लेषण गर्न सकिन्छ । साथै दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूको प्रगतिको आधारमा बजेट विनियोजन गरी कमजोर सूचकलाई बढी रकम विनियोजन गर्ने परिपाटीको विकास गर्नुपर्दछ । दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट विनियोजन गर्दा गरिबी निवारण, भोकमरीको अन्त्य, रोजगारी सिर्जना र आर्थिक वृद्धिलाई प्राथमिकता दिने ।
- सङ्घ प्रदेश र स्थानीय तहको क्षेत्रअधिकारअनुसार आयोजनाको आकार वर्गीकरण गरी कुन आकारको आयोजना कसले कार्यान्वयन गर्ने भन्ने प्रस्ट गर्ने । यसले बजेट विनियोजनमा दोहोरोपना हटाउँछ र आयोजना कसले कार्यान्वयन गर्ने विवाद पनि समाधान गर्दछ । साथै एक अर्काको क्षेत्राधिकारको पनि सम्मान गर्दछ । आयोजना वर्गीकरण गर्दा तुला

राष्ट्रिय महत्त्वका आयोजना सङ्घले, मध्यम स्तरका पूर्वाधार तथा आर्थिक विकाससम्बन्धी आयोजना प्रदेशले र साना आयोजना स्थानीय तहले कार्यान्वयन गर्ने गरी वर्गीकरण गर्नुपर्दछ ।

- राजस्व प्रक्षेपण गर्दा विगतमा राजस्व सङ्कलन गरेको आधारमा निश्चित प्रतिशत बढोत्तरी गर्ने प्रक्रियामा सुधार गरी अध्यनले देखाएका प्रमाणमा आधारित भएर राजस्व प्रक्षेपणका आधारहरू वैज्ञानिक एवम् वस्तुपरक बनाउने र यथार्थमा उठन सक्ने राजस्वको आँकलन गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने । राजस्वका दर बढाउनु भन्दा दायरा बढाई विकास आयोजनाको लागि आवश्यक रकम जुटाउने प्रयास गर्ने ।

तिषयवस्तुसँग सम्बन्धित शब्दावली र परिभाषा

नीति तथा कार्यक्रम: सरकारले व्यवस्थापिकामा पेस गर्ने वर्षभरीको नीति कार्यक्रम । सङ्घीय संसद्को संयुक्त सदनमा नेपाल सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमका लागि राष्ट्रपतिको सम्बोधन हुन्छ । प्रदेश सभामा प्रदेश प्रमुखमार्फत नीति कार्यक्रम पेस गरिन्छ । नीति कार्यक्रमभित्रै रहेर बजेट आउने अपेक्षा गरिन्छ । संसदीय व्यवस्थामा सदनबाट नीति कार्यक्रम पारित नभए सरकार ढल्छ ।

बजेट: सरकारका नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न चाहिने वार्षिक आय व्ययको प्रक्षेपणसहितको दस्तावेज । बजेट वक्तव्य, विनियोजनसहितका आर्थिक विधेयकहरूलाई समग्रमा बजेट भन्न सकिन्छ ।

विनियोजन: विभिन्न शीर्षकमा बजेट बाँडफाँड गर्ने पद्धति ।

मध्यमकालीन खर्च संरचना: वार्षिक बजेट र आवधिक योजनाबिचको सम्बन्ध सेतु । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको एक महत्त्वपूर्ण औजार ।

आयोजना: अस्थायी प्रकृतिको समय किटान गरेर विशेष उद्देश्य प्राप्त गर्ने कार्य ।

अन्तर सरकारी वित्तीय हस्तान्तरण: सङ्घीयतामा कुनै एक सरकारी तहबाट अर्को सरकारी तहमा आर्थिक स्रोत हस्तान्तरण गर्ने प्रबन्ध ।

दिगो विकास: वर्तमानको आवश्यकता सम्भौता नगरिकन भावी पुस्ताको आवश्यकता पूर्ति गर्ने व्यवस्था ।

संसदीय अभ्यासमा “प्रश्न” : शक्ति सन्तुलनको औजार

हरिबहादुर थापा

संसदीय व्यवस्थाको आदर्श भनेको प्रश्नकै माध्यमबाट सरकारी संयन्त्रलाई नियन्त्रित राख्दै शासकीय शक्ति सन्तुलित तुल्याउनु हो। लोकतन्त्र बहालीपछि जनप्रतिनिधिहरूले प्रश्न नगरेकै कारण कार्यकारीलाई संसद्को सामना गर्न सजिलो भएको देखिन्छ।

विषय प्रवेश

नागरिकको सार्वभौमसत्ता प्रयोग गर्ने र शासकीय शक्ति सन्तुलन गर्ने महत्त्वपूर्ण संस्थाका रूपमा संसद्लाई लिइन्छ। २०७२ असोज ३ मा संविधान सभाबाट घोषित संविधानसँगै नेपाल सङ्घ-प्रदेश गरी दुई तहको संसदीय अभ्यासमा प्रवेश गरेको छ। उता स्थानीय तहलाई पनि संविधानको अनुसूचीमा उल्लिखित एकल अधिकार प्रयोग गर्न आफैँ कानून बनाउन सक्ने अधिकार प्राप्त छ। विधि निर्माणका हिसाबले स्थानीय सभालाई पनि संसदीय अभ्यासकै रूप मान्न सकिन्छ।

संसद् मूलतः शक्ति सन्तुलनका निम्ति सिर्जित संस्था हो। कार्यकारीको चरित्र शासकीय अधिकार दुरुपयोग गर्नेदेखि खराब काम गर्न सक्ने सम्भावना बोकेको हुन्छ भन्ने ठानिन्छ। कार्यकारीको राजकीय शक्ति सन्तुलन गर्नेदेखि नियन्त्रणका सवालमा काम गर्ने सबभन्दा सशक्त र वैधानिक औजार संसद्लाई लिइन्छ। लोकतान्त्रिक मुलुकमा संसदीय स्वीकृति, अनुमोदन र निगरानीमा राज्यका अङ्ग-संयन्त्र परिचालित हुनु आधारभूत मान्यता हो। अझ राज्यका अङ्ग-संयन्त्रलाई सधैंभरि निगरानीमा राख्ने दायित्व पाएको हुँदा संसद्लाई शक्तिशाली संस्था मानिएको हो।

लेखक थापा वरिष्ठ पत्रकार हुनुहुन्छ।

राज्य संयन्त्रबाट भए/गरेका निर्णय वा काममा प्रश्न गर्ने, आलोचना गर्ने, स्पष्टीकरण लिने, निर्देशन दिनेदेखि आवश्यक परेको खण्डमा अविश्वास प्रस्तावको विधिद्वारा प्रधानमन्त्रीलाई हटाउन सक्नेसम्मका अधिकार संसदलाई प्राप्त छ । जनप्रतिनिधिहरूले संसद् र संसदीय समितिमार्फत नागरिकले भोगिरहेका समस्याबारे ध्यानाकर्षण गराउने, नीतिगत विषयमा सङ्कल्प प्रस्तावमार्फत सरकारलाई कानुन बनाउन या काम गर्न बाध्य पार्न सक्छन् । संसदले आफ्नो शक्ति सहज रूपमा प्रयोग गरेको खण्डमा राज्यका सम्पूर्ण संयन्त्र मात्र होइन कि समाजलाई समेत कानुन निर्माण गरेर व्यवस्थित गर्न सक्छ ।

संविधानतः सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश, संवैधानिक अङ्गका पदाधिकारी, राजदूत नियुक्तिका हकमा संसदीय सुनुवाइको प्रक्रियामार्फत अयोग्य र खराब देखिएमा अस्वीकृत गर्न सक्ने अधिकार पनि संसदलाई नै छ । त्यस अतिरिक्त कार्यसम्पादनका सिलसिलामा खराब आचरण प्रदर्शन गर्ने न्यायाधीश । संवैधानिक अङ्गका पदाधिकारीहरूलाई महाअभियोगबाट हटाउने कार्य पनि संसदले मात्रै गर्न सक्छ । संसदलाई प्राप्त संवैधानिक अधिकार हेर्दा उससँग अधिक शक्ति अन्तर्निहित भएको देखाउँछ ।

लोकतन्त्रमा जननिर्वाचित प्रतिनिधिबेगर राज्य सञ्चालनको कल्पना गर्न सकिँदैन । संसद्बाट कर, दस्तुर र सजायसम्बन्धी पारित कानुनमा आधारित हुँदै राज्य सञ्चालन भएको हुनुपर्छ । संसदीय व्यवस्था अपनाएका मुलुकको आधारभूत मान्यता नै जनप्रतिनिधिको अनुमोदनबेगर कर उठाउन पाइने छैन ।

संसदप्रति जवाफदेही कार्यकारी

संसदीय शासन प्रणालीमा संवैधानिक हिसाबले सरकार प्रत्यक्ष रूपमा संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही हुनुपर्छ । संविधानतः प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरू सामूहिक रूपमा 'उत्तरदायी' हुने ठाउँ भनेकै संसद् हो । संविधानको धारा ७६ (१०) अनुसार, 'प्रधानमन्त्री र मन्त्री सामूहिक रूपमा सङ्घीय संसदप्रति उत्तरदायी हुनेछन् र मन्त्री आफ्नो मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा प्रधानमन्त्री र सङ्घीय संसदप्रति उत्तरदायी हुनेछन् ।'

पञ्चायतकालमा प्रधानमन्त्री-मन्त्री राजाप्रति वफादार र उत्तरदायी हुन्थे । २०४७ पछिको संसदीय कालखण्डमा संविधानतः प्रधानमन्त्री-मन्त्री संसदप्रति उत्तरदायी

भनिए पनि घुमाउरो तरिकाले दरबारले आफूप्रति उत्तरदायी बनाउने प्रयत्न गरेको थियो । २०६५ जेठ १५ मा वैधानिक तवरमै राजतन्त्रको अन्त्यपछि प्रधानमन्त्री-मन्त्री सामूहिक रूपमा उत्तरदायी हुने थलो भनेकै सङ्घीय संसद् हो । पञ्चायतकाल (२०१७-२०४६) मा राजाको प्रत्यक्ष शासन थियो । नेपालको संविधान २०१९ मा अधिकारको स्रोत राजा थिए र सार्वभौमसत्ता पनि राजामै निहित थियो । कार्यकारी, न्यायसम्बन्धी सबै अधिकार राजाबाटै निःसृत हुन्थ्यो । कार्यकारी त केवल दैनिकी प्रशासनमा सञ्चालनमा सीमित थियो । राजाबाट भए गरेका निर्णय, आदेश वा अधिकारपत्रहरूबारे कहिले पनि कुनै प्रश्न उठाउन नपाउने संवैधानिक प्रावधान थियो । संविधानमै उल्लेख थियो कि राजाको कार्यसम्पादनमा सहायता र सल्लाह दिन मन्त्रीपरिषद् गठन हुनेछ । मन्त्रीहरू राजाप्रति वफादार थिए, नागरिकप्रति होइन । त्यस्तो अवस्थामा जवाफदेही र पारदर्शी शासन पद्धतिको कल्पना गर्न सकिन्थ्यो ।

तत्कालीन व्यवस्थापिकाका रूपमा राष्ट्रिय पञ्चायत २०२० वैशाखदेखि क्रियाशील थियो । २०३६-३०३७ को जनमत सङ्ग्रहसँगै संविधान अलिक उदार बनाइयो । २०३७ मा पञ्चायती संविधानमा भएको तेस्रो संशोधनसँगै एउटा उपधारा थपियो, 'प्रधानमन्त्री, उपप्रधानमन्त्री, मन्त्रीहरू राष्ट्रिय पञ्चायतप्रति सामूहिक तथा व्यक्तिगत रूपमा आफ्नो मन्त्रालयको कामका लागि उत्तरदायी हुनेछन् ।' राजाको प्रत्यक्ष शासन भएको हुँदा संविधानमा राष्ट्रिय पञ्चायतप्रति 'उत्तरदायी' भनिए पनि व्यवहारमा राजाप्रति जवाफदेही थिए ।

बहुदलीय व्यवस्थाको पुनःस्थापनासँगै २०४७ मा जारी संविधानमा 'सार्वभौमसत्ता' नागरिकमा अन्तर्निहित हुने व्यवस्था भयो । उक्त संविधानले राजाका 'स्वविकेकीय अधिकार' कटौती गर्‍यो । संविधानको धारा ३६ को उपधारा (४) 'प्रधानमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू प्रतिनिधि सभाप्रति सामूहिक रूपमा उत्तरदायी हुनेछन् र मन्त्रीहरू आफ्नो मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा प्रधानमन्त्री र प्रतिनिधि सभाप्रति उत्तरदायी हुनेछन्' उल्लेख थियो ।

सरकारसँग राज्य सञ्चालनको अधिकार हुन्छ, त्यसमा अनेकन प्रक्रियाद्वारा निगरानी गर्ने र प्रश्न गर्ने अधिकार सांसदहरूसँग सुरक्षित हुन्छ । संसदीय प्रक्रियाको मूलमर्म भनेकै प्रधानमन्त्री-मन्त्रीसँग प्रश्नोत्तर गर्ने र राज्यका अङ्गहरूलाई जवाफदेही बनाउनु हो ।

सांसदहरूले प्रश्न गरेको खण्डमा मात्र सरकारले आफ्ना काम तथा निर्णयको 'आधार र औचित्य' खुलाउनुपर्ने हुन्छ । जब संसद् या संसदीय समितिमा आधार-औचित्य खुलाउनुपर्ने हुन्छ, तब जथाभावी निर्णय हुने सम्भावना न्यून हुँदै जान्छ । त्यही कारण शासकीय संयन्त्रका हकमा संसदीय प्रश्नोत्तरलाई जवाफदेही औजार मानिन्छ । यो आलेख प्रश्नकर्ता प्रतिनिधि सभामा सांसदले कति प्रश्न उठाउँथे, कति उठाइरहेका छन् र कस्ता प्रश्न उठाउँदैछन् भन्नेमा केन्द्रित छ ।

पहिलो संसद् : शून्य-विशेष होइन प्रश्नोत्तर

नेपालको पहिलो संसदीय कालखण्ड त्यति लामो रहेन । २०१५ मा भएको पहिलो आमनिर्वाचनबाट निर्वाचित संसद्को पहिलो बैठक २०१६ असार १६ गते मध्यराति भएको थियो । उक्त संसद्को दुई अधिवेशनमा १४१ दिन सदन चालु रह्यो । राजा महेन्द्रले २०१७ पुस १ का दिन निर्वाचित सरकार र संसद् विघटन गरेसँगै संसदीय अभ्यासमा रोक लाग्यो ।

संसदीय अभ्यासका प्रारम्भिक चरण हेर्दा भाषण होइन कि प्रधानमन्त्री-मन्त्रीसँग प्रश्नोत्तरमा संसद् मोहित भएको देखिन्छ । त्यतिखेर सदनमा शून्य समय, विशेष समय वा हात उठाएर बोल्ने अभ्यास भएको देखिँदैन । संसद्भित्र बढी मात्रामा प्रश्नोत्तर चलेको देखिन्छ । संसदीय 'भर्वेटिम' (संसदीय विवरण उतार बण्डल) अध्ययन गर्दा प्रधानमन्त्री-मन्त्रीसँग प्रश्नोत्तर रोचक पारामा चलेको पाइन्छ ।

सांसदले सोधेका हरेक विषयमा प्रधानमन्त्री-मन्त्रीले लामै जवाफ दिने र प्रश्नमाथि पूरक प्रश्न निरन्तर चलेको देखिन्छ । अधिवेशन प्रारम्भ भए लगत्तै सरकारको नीति तथा कार्यक्रममाथिको छलफल चलिरहँदा समेत प्रधानमन्त्री-मन्त्रीसँग प्रश्नोत्तर चलेको पाइन्छ ।

संसदीय तथ्याङ्क हेर्दा २०१६ को पहिलो अधिवेशन कालमा प्रतिनिधि सभामा तत्कालीन प्रधानमन्त्री-मन्त्रीलाई २२२ प्रश्न सोधिएको थियो । प्रश्नको सङ्ख्या दोस्रो अधिवेशनमा हवातै बढेर ८९१ ओटा सोधिएको देखिन्छ । दुवै अधिवेशन गरी १११३ ओटा प्रश्न सोधिएको संसदीय तथ्याङ्क भेटिन्छ । माथिल्लो सदन, महासभामा दुवै अधिवेशनमा गरी ३१० ओटा प्रश्न सोधिएको देखिन्छ । संसदीय

प्रश्नोत्तर अध्ययन गर्ने हो भने त्यसबखत 'नेपालको स्थिति' कस्तो रहेछ भन्ने वास्तविकता बुझ्न निकै सहयोग गर्छ ।

प्रतिनिधि सभा

पहिलो अधिवेशन - सदन चालु : ४७ दिन, सांसदका प्रश्न : २२२ ।

दोस्रो अधिवेशन - सदन चालु : ९४ दिन, प्रश्न : ८९१ ।

दुवै अधिवेशनमा गरी १११३ प्रश्न ।

माथिल्लो सदन महासभा

पहिलो अधिवेशन - सदन चालु : ४४ दिन, प्रश्न : २२ ।

दोस्रो अधिवेशन - सदन चालु : ८५ दिन, प्रश्न : २८८ ।

दुवै अधिवेशनमा गरी ३१० प्रश्न ।

मुलुकमा २०१७ पुस १ को कदमपछि निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था रह्यो । पञ्चायती व्यवस्थामा व्यवस्थापिकाकै रूपमा २०२० वैशाखदेखि २०४६ चैतसम्म राष्ट्रिय पञ्चायत क्रियाशील रह्यो । राष्ट्रिय पञ्चायत हुँदाका बखत प्रश्नोत्तर राम्रैसँग चलेको 'भर्वेटिम'मा भेटिन्छ । यद्यपि २०३८ सम्म राष्ट्रिय पञ्चायत प्रेसका निम्ति खुला थिएन ।

संसदीय कालखण्ड : प्रश्नमा उत्सुक सांसद

संसदीय तथ्याङ्क केलाउँदा के भेटिन्छ भने अधिल्ला संसदीय कालखण्डमा एक अधिवेशनमा सोधिने प्रश्न जति पछिल्लो पाँच वर्षे कार्यकालमा पनि सोधिएको भेटिँदैन । उदाहरणकै निम्ति प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछि २०४८ मा पहिलो अधिवेशनमा लिखित, मौखिक र अल्पसूचना गरी १४०४ प्रश्न सोधिएको तथ्याङ्कले देखाउँछ । जबकि २०७४-२०७९ पाँच वर्षे संसदीय कालखण्डभरि प्रतिनिधि सभाका सांसदहरूले जम्मा ५३६ प्रश्न दर्ता गराउँदै सरकारसँग जवाफ मागेका थिए ।

दोस्रो संसदीय कालखण्ड जम्माजम्मी तीन वर्ष मात्र रह्यो । तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले २०५१ असारमा प्रतिनिधि सभा विघटन गरेको हुँदा पूरा आयु व्यतित गर्न पाएन । तीन वर्षमा लिखित, मौखिक र अल्पसूचना आधारमा समेत गरी ६१०५ ओटा प्रश्न दर्ता भएको थियो ।

प्रतिनिधि सभा २०४८-२०५१
प्रथम प्रतिनिधि सभा

दलतथ आधारमा समामा सोधिएका र टेबुल गरिएका मौखिक, लिखित र अल्पसूचनाका प्रश्नहरूको विवरण

सि. नं.	दलको नाम	प्रथम अधिवेशन २०४८			द्वितीय अधिवेशन २०४८			तृतीय अधिवेशन २०४९			चौथो अधिवेशन २०४९			पाँचौं अधिवेशन २०५०			छैटौं अधिवेशन २०५०			सातौं अधिवेशन २०५१			कैफियत
		मौ.	लि.	अ.सू.	मौ.	लि.	अ.सू.	मौ.	लि.	अ.सू.	मौ.	लि.	अ.सू.	मौ.	लि.	अ.सू.	मौ.	लि.	अ.सू.	मौ.	लि.	अ.सू.	
१.	नेपाली काँग्रेस	३८०	२८	२२	७१	७	-	२९१	१५	१	२२७	३	-	३२९	१३	-	९३	-	-	-	-	-	सातौं अधिवेशनमा प्रश्नोत्तर कार्यक्रम प्रारम्भ नहुँदै मिति २०५१ आषाढ २७ गते प्रतिनिधि सभा विघटन भएको कारण तथ्याङ्कमा समावेश नगरिएको ।
२.	नेक.पा. (एमाले)	६४०	६२	४२	२८५	३३	१	७२१	९५	४	३३२	३०	-	९९८	१४१	१	५८३	३०	३	-	-		
३.	संयुक्त जनमोर्चा, नेपाल	७४	९	४	२०	-	-	२५	-	-	४६	२	-	३३	३	-	२	३	-	-	-		
४.	नेपाल सद्भावना पार्टी	१८	३	२	१	-	-	९	-	-	१४	-	-	२	१	-	११	-	१	-	-		
५.	(थापा)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
	रा.प्र. पार्टी							६५	५	-	१५	-	१	४०	६	१	१०	-	-	-	-		
	(चन्द)																						
६.	स्वतन्त्र ने.म.कि.पा																						
	ने.क.पा. प्रजातन्त्रवादी																						
	जम्मा	१२२०	१०९	७५	३९५	४०	१	१११८	११५	५	६४७	३६	१	१४३०	१६४	२	७१०	३३	४	-	-		

द्रष्टव्य : मौ. = मौखिक प्रश्न

लि. = लिखित प्रश्न

अ.सू. = अल्पसूचनाको प्रश्न

स्रोत : सङ्घीय संसद सचिवालय /

२०५१ पुसदेखि २०५५ माघसम्म

सि.नं	अधिवेशन	मौखिक प्रश्न	लिखित प्रश्न	अल्पसूचनाको प्रश्न	जम्मा प्रश्न
१.	आठौँ	७५६	१५	२४	७९५
२.	नवौँ	८५७	४८	८	९१३
३.	दशौँ	२३२४	६२	५	२३९१
४.	एघारौँ	५६०	२०	१५८१	१
५.	बाह्रौँ	१७०८	११	९	१७२८
६.	तेह्रौँ	२७६	६	-	२८२
७.	चौधौँ	१८९२	१४	-	१९०६
	जम्मा	८३७३	१७६	४७	८५९६

स्रोत : सङ्घीय संसद् सचिवालय ।

२०५६-२०५८ जेठ ८ सम्म

तृतीय प्रतिनिधि सभा अवधिमा दर्ता हुन आएका प्रश्नहरूको वितरण

सि.नं	अधिवेशन	मौखिक प्रश्न	लिखित प्रश्न	अल्पसूचनाको प्रश्न	जम्मा प्रश्न
१.	सोह्रौँ	१८४२	४९	३	१८९४
२.	सत्रौँ	५३९	१	-	५४०
३.	अठारौँ	१८८६	६९	१	१९५६
४.	उन्नाइसौँ	४२३	१०	-	४३३
५.	बिसौँ	११५२	११	-	११६३
६.	एक्काइसौँ	३३४	४	-	३३८
७.	बाइसौँ	२४७	-	-	२४७
	जम्मा	६४२३	१४४	४	६५७१

स्रोत : सङ्घीय संसद् सचिवालय ।

संसदीय अभ्यास र तथ्याङ्क हेर्दा संसदीय कालखण्ड (२०४८-२०५९) सम्म सांसदहरू प्रधानमन्त्री-मन्त्रीसँग प्रश्न सोध्न उत्सुक भएको पाइन्छ । उक्त संसदीय कालखण्डभर प्रधानमन्त्री-मन्त्रीलाई प्रश्नबाटै नियन्त्रण र निगरानी गर्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । सांसदका प्रश्नबाटै नागरिकले राज्य सञ्चालनसम्बन्धी धेरै सूचना पाएका थिए । त्यतिविधि प्रश्न गरिँदा पनि संसद् तथा सांसदहरूमाथि कर्मशील नभएको टीकाटिप्पणी आएका थिए ।

व्यवस्थापिका-संसद्: प्रश्नविहीन

२०६३ वैशाख ११ मा लोकतन्त्र बहालीपछिको पुनःस्थापित संसद्सँगै संसदीय अभ्यासमा प्रश्नोत्तर व्यवस्था नै राखिएन । शासकीय राजनीतिमा हरेक निर्णय 'सर्वसहमति'मा गर्ने 'लोकतान्त्रिक प्रचलन'सँगै कसैले कसैसँग प्रश्न नै गर्नु परेन । पुनःस्थापित संसद्सँगै हराएको संसदीय प्रश्नोत्तर कार्यक्रम एकै चोटि २०७४ को चुनावपछि मात्रै बिउँलिएको हो ।

लोकतन्त्र बहालीपछि प्रश्नोत्तर प्रक्रिया हराएपछि आमतहमा प्रश्न उठ्ने नै भयो । नागरिकका प्रश्नसँगै २०७३ मा प्रश्नोत्तर बिउँभाउन कार्यदल बन्यो । उक्त कार्यदलले प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तरको बेलायती शैली अपनाउने प्रस्ताव गर्‍यो । प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तर शैली बेलायतमा निकै लोकप्रिय छ ।

बेलायतमा सोझै शताब्दीदेखि प्रधानमन्त्री-मन्त्रीहरूसँग प्रश्नोत्तर गर्ने संसदीय परम्परा निरन्तर छ । बेलायतमा कार्यकारी प्रमुखलाई संसद्प्रति प्रत्यक्ष जवाफदेही तुल्याउन प्रश्नोत्तरले भूमिका खेलेको छ । नेपालमा पनि व्यवस्थापिका संसद्मा २०७३ पुस २५ को बैठकबाट प्रधानमन्त्रीसँग संसद्मा प्रत्यक्ष रूपमा प्रश्न सोध्ने र उत्तर प्राप्त गर्ने कार्यविधि पारित भएको थियो ।

प्रधानमन्त्रीको प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्र जोडिएको मन्त्रालय र राज्य सञ्चालनमा देखिएका समस्याका सवालमा प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तर निम्ति प्रत्येक महिनाको दोस्रो आइतबार समय निर्धारण गरिएको थियो । प्रश्नोत्तरको समय दुई घण्टा छुट्याउने प्रस्ताव गरिएको थियो कार्यविधिमा एक पटकमा बढीमा पन्ध्र जना सांसदहरूले प्रधानमन्त्रीलाई प्रश्न गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको थियो ।

नयाँ संविधानअनुसू २०७४ मा भएको पहिलो निर्वाचनपछि प्रश्नोत्तरलाई चोटिलो बनाउने गरी नियमावलीमा व्यवस्था गरियो । प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम ५६ मा प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तर गर्न प्रत्येक महिनाको पहिलो र तेस्रो हप्ता बस्ने पहिलो बैठकको प्रारम्भमा एक घण्टा समय निर्धारण गरियो ।

प्रधानमन्त्री-मन्त्रीहरूसँग सामान्य प्रश्नोत्तर प्रक्रिया संसदीय व्यवस्था हुँदा (२०६३-२०७४ कालखण्डबाहेक) कहिले आकर्षक तवरमा त कहिले सुस्त गतिमा चलिरह्यो । प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तरको अभ्यास गर्ने योजना भने २०७५ को प्रतिनिधि सभा नियमावलीसँगै व्यवस्थित गरिएको हो । खासमा संसदीय अभ्यासमा कार्यकारीलाई संसदप्रति पूर्णतः जवाफदेही तुल्याउन अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासमा रहेको प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तर प्रक्रिया अपनाइएको हो । संसदले नियमावलीमै प्रधानमन्त्री गरिने प्रश्नोत्तरको व्यवस्था राखिएको छ । मन्त्रीहरूसँग नियमित रूपमै प्रश्नोत्तर चल्दै आएको छ । त्यसो त, सांसदहरूले लिखित या मौखिक प्रश्नोत्तरबाहेक शून्य समय र विशेष समयमा पनि प्रश्न उठाउन सक्छन् । त्यस अतिरिक्त नीति तथा कार्यक्रम र बजेटका सन्दर्भमा पनि सरकारसँग जवाफ मागिरहेका हुन्छन् । सामान्यतः बिनाप्रस्ताव संसदमा छलफल गर्न सकिँदैन । सरकारसँग प्रश्न गर्नकै खातिर जरूरी सार्वजनिक महत्त्व, ध्यानाकर्षण, स्थगन, सङ्कल्प प्रस्ताव, महाभियोग वा अविश्वासको प्रस्ताव पनि राख्न सकिन्छ । संसदबाट सङ्कल्प प्रस्ताव पारित गरी सरकारलाई निर्देशन वा सुभाषा दिन सकिन्छ ।

नियमापति र घेराउपछि प्रश्नोत्तर

प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तर व्यवस्था नियमावलीमा व्यवस्था त गरियो तर २०७४ मा भएको पहिलो अधिवेशन अवधिभर त्यो व्यवस्था प्रयोगमा नै आएन । प्रधानमन्त्रीसँग मात्र होइन, त्यस अधिवेशनमा मन्त्रीहरूसँग पनि प्रश्नोत्तर चलेन । दोस्रो अधिवेशन अवधिमा पनि प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तरको छाँटकाँट नदेखिएपछि २०७५ असार ३ मा कांग्रेस सांसद मिनेन्द्रप्रसाद रिजालले नियमावलीबमोजिम प्रश्नोत्तर नभएकामा सदनमै प्रश्न उठाउनुभयो । रिजालको प्रश्नमा सभामुखबाट कार्यव्यवस्था परामर्श बैठकबाट तय गर्ने 'रूलिङ' भएको थियो ।

नियमावलीबमोजिम प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तर नभए पनि २०७५ भदौ १८ मा मन्त्रीहरूसँग चाहिँ प्रश्नोत्तर सुरु गरे । २०५९ जेठ ८ मा प्रतिनिधि सभा विघटनसँगै हराएको प्रश्नोत्तर १६ वर्षपछि बिउँफिएको थियो । यसलाई संसदीय अभ्यासमा प्रश्नोत्तरका हिसाबले 'ऐतिहासिक दिन' नै मान्नुपर्छ । त्यस दिन शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयसँग सम्बन्धित मौखिक प्रश्नको मात्र उत्तर दिने कार्यक्रम भएको जानकारी आयो । त्यो दिन पहिलो प्रश्नकर्ता कांग्रेसका सञ्जयकुमार गौतम हुनुहुन्थ्यो । अनि शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्री गिरीराजमणि पोखरेल जवाफकर्ता मन्त्रीमा दर्ज हुनुभयो ।

दोस्रो अधिवेशन कालमा सांसदहरू लिखित र मौखिक प्रश्न गर्न उत्साहित थिए तर प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरूबाटै जवाफ दिने सक्रियता प्रदर्शन भएन । सरकारबाट जवाफ आयो, उत्तर दिन भ्याइएन । नियमावलीको टेको प्रयोग गरी प्रश्नका जवाफ टेबुल गर्नेमै सीमित राखियो । अधिवेशन कालको अन्तिम दिन २०७५ असोज ११ मा तत्कालीन प्रधानमन्त्री केपी शर्मा ओलीका तर्फबाट उपप्रधानमन्त्री एवम् रक्षा मन्त्री ईश्वर पोखरेलले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयसँग सम्बन्धित मौखिक प्रश्नका जवाफ टेबुल गर्नुभएको थियो ।

२०७५ माघ ४ मा पहिलो चोटि प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तर चल्यो । तत्कालीन प्रधानमन्त्री केपी शर्मा ओलीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तरमा दश सांसदहरू सहभागी हुनुहुन्थ्यो । नियमावलीअनुस्य त्यसपछि २०७५ चैत ४ मा प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तर कार्यक्रम राखिनुपर्ने थियो । कांग्रेस सांसद सञ्जयकुमार गौतमले प्रतिनिधि सभा नियमावलीको व्यवस्थाबमोजिम प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तरको कार्यक्रम सदनको कार्यसूचीमा राख्न माग राख्नुभयो । उहाँको मागमा समर्थन गर्दै सदनमा कांग्रेस सांसदहरू कुर्सीबाट उठेका थिए । सँगै सभामुखको रूलिङ आयो, 'सदस्यले उठाउनु भएको विषय र नियमावलीको व्यवस्थाप्रति सरकारको ध्यानाकर्षण गराउँछु, आसन ग्रहण गर्न आग्रह गर्छु ।'

२०७४-२०७९ पाँच वर्षे संसदीय कालखण्डमा प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तरका हिसाबले '२०७५ माघ ४' ऐतिहासिक दिन रहयो । सङ्घीय संसद् सचिवालयका अनुसार, २०७५ माघ ४ गते सभाको बैठकमा १० जना सदस्यहरूबाट सोधिएको प्रश्नको तत्कालीन प्रधानमन्त्री केपी शर्मा ओलीले जवाफ दिनुभएको थियो । नियमावलीमा प्रत्येक महिनाको पहिलो र तेस्रो हप्तामा बस्ने पहिलो बैठकको

पहिलो एक घण्टाको समय प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तरका लागि निर्धारण गर्न सक्ने प्रावधान भए पनि विविध कारणले त्यसपछि यस्तो प्रश्नोत्तर कार्यक्रम प्रतिनिधि सभाको यस कार्यकालमा नियमित हुन सकेन ।

पाँच वर्षे कार्यकालभरि प्रतिनिधि सभाका सांसदहरूले जम्मा ५३६ प्रश्न दर्ता गराएका थिए । अझ २०७४ पछिको पहिलो अधिवेशन कालमा एउटा पनि प्रश्न दर्ता भएको देखिँदैन । त्यसपछि तेस्रो, चौथो र पाँचौँ अधिवेशनमा प्रश्न दर्ता भएका थिए । २०७७ र २०७८ दुई पटक प्रतिनिधि सभा विघटन भएपछि प्रश्नोत्तर प्रक्रिया पनि प्रभावित हुन पुग्यो ।

कटौतीमा प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तर

२०७९ मङ्सिरमा प्रतिनिधि सभाका निम्ति दोस्रो चुनाव भयो । सँगै प्रतिनिधि सभाका निम्ति नयाँ नियमावली २०७९ बन्यो । उक्त नियमावलीमा प्रधानमन्त्रीसँग प्रत्यक्ष प्रश्न गर्ने दिन कटौती गरियो । प्रतिनिधि सभा नियमावली २०७४ मा प्रत्येक महिनाको दुई पटक प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तरको व्यवस्था थियो तर प्रतिनिधि सभा नियमावली २०७९ मा प्रत्येक महिनाको पहिलो हप्ताको कुनै एक दिनको बैठकमा पहिलो एक घण्टा प्रत्यक्ष प्रश्नोत्तर कार्यक्रम निर्धारण गर्ने व्यवस्था राखियो ।

नियमावलीअनुसार नियमावलीमा निर्धारित दिन कुनै कारणवश बैठक बस्न नसकेमा त्यसपछि लगत्तै बस्ने बैठकको पहिलो एक घण्टाको समय निर्धारण गरिनेछ । प्रश्नोत्तरका दिन सभामुखबाट नाम बोलाइएका सदस्यले आफ्नो स्थानमा उभिएर प्रधानमन्त्रीसँग प्रश्न गर्न सक्ने व्यवस्था छ । त्यसरी सोधिएका प्रश्नको जवाफ प्रधानमन्त्रीले तत्काल दिनुपर्छ । प्रधानमन्त्रीसँग प्रश्न गर्दा एक दिनको बैठकमा बढीमा पन्ध्र जना सदस्यले मात्र प्रश्न सोध्न सक्ने र एक सदस्यले सोधेको प्रश्नको जवाफ दिइसकेपछि क्रमशः अर्को प्रश्नकर्ता सदस्यको नाम बोलाइन्छ ।

प्रधानमन्त्रीसँग प्रश्नोत्तर घटाइनु पनि आलोचित विषय बन्यो । सङ्घीय संसद् सचिवालयका पूर्वसचिव सोमबहादुर थापाको टिप्पणी छ, 'प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरूलाई सकेसम्म संसद्प्रति जवाफदेही बनाउने प्रयत्न गरिनुपर्नेमा महिनामा दुई पटक प्रश्न सोध्ने व्यवस्थामा कञ्जुस्याइँ गरिनु उपयुक्त हुँदैन होइन ।

सरकारी चाहना सकेसम्म प्रधानमन्त्री-मन्त्रीलाई कतैबाट प्रश्न नसोधियोस् भन्ने हुन्छ । सांसदले अधिकतम रूपमा संसद्प्रति जवाफदेही बनाउन बढीभन्दा बढी समय प्रश्नोत्तर व्यवस्था गरिनुपर्ने थियो ।'

सांसदहरूले मौखिक र लिखित जवाफ माग गरी दुई किसिमले प्रश्न सोध्न सक्नुहुन्छ । जसमा कुनै अभिलेख, तथ्याङ्क आदि उल्लेख गरी दिनुपर्ने उत्तर लिखित रूपमा दिनुपर्नेछ । प्रतिनिधि सभा नियमावलीअनुसार सोधिएका प्रश्नको मन्त्रालयबाट जवाफ प्राप्त भएपछि प्रत्येक दिन मौखिक तथा लिखित उत्तरका निमित्त रहेका प्रश्नको छुट्टाछुट्टै सूची तयार गरिनेछ र त्यस्तो सूचीमा अस्वीकार नगरिएका सबै प्रश्न समावेश गरिनेछ । तर एक दिनमा मौखिक उत्तर बीस र लिखित उत्तरसम्बन्धी पचासभन्दा बढी प्रश्न सूचीमा राखिने छैन । उक्त सूचीमा एक सदस्यको दुईओटा भन्दा बढी मौखिक उत्तरका प्रश्न समावेश गरिने छैन ।

कुनै दिनका लागि सूचीमा मौखिक जवाफ निम्ति राख्दा समयको अभाव भएमा सम्बन्धित मन्त्रीले एक प्रति टेबुल गर्नेछ । चालु अधिवेशनमा उत्तर दिन नभ्याइएका मन्त्रालयबाट उत्तर प्राप्त भएका सबै मौखिक तथा लिखित प्रश्न र उत्तर अधिवेशनको अन्त्यमा टेबुल गरिने नियमावलीमा व्यवस्था छ ।

नियमावलीमा संविधान र राज्य सञ्चालन सम्बन्धमा केही सवालमा प्रश्न गर्न नपाइने प्रावधान पनि छन् । खासगरी संविधान वा कुनै प्रचलित कानूनबाट निषेध गरिएका सवाल र स्वभावतः गोप्य रहने विषय वा प्रकाशन गर्दा राष्ट्रिय हित विपरीत हुने मन्त्रीपरिषद्का निर्णय तथा काम/कारबाहीका विषयमा प्रश्न गर्न पाइँदैन । त्यस अतिरिक्त सदन वा कुनै समितिको वा सदन वा समितिको निर्णयको आलोचना गरिएको विषयसहित प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रचारका लागि कुनै व्यक्ति वा संस्थाका विषयमा प्रश्न गर्न पाइँदैन । गैरसरकारी व्यक्तिको कुनै वक्तव्य सत्य हो वा होइन भन्ने विषय, कुनै व्यक्तिको सरकारी वा सार्वजनिक हैसियतबाहेक अरु व्यक्तिगत हैसियतबाट गरेको कामसम्बन्धी आचरणको विषयमा प्रश्न गर्न पाइने छैन । त्यसबाहेक हरेक मन्त्रालयका विषयमा हरेक सांसदलाई प्रश्न गर्ने र मन्त्रीले जवाफ दिनैपर्छ ।

एक अधिवेशन कालमा एक मात्र प्रश्नकर्ता

२०७९ मङ्सिरको चुनावसँगै सदनमा नयाँ दल र नयाँ अनुहारको उल्लेख्य उपस्थिति छ । यसबाट संसदीय अभ्यास पनि आकर्षक र उत्साही माहौल बन्नेछ भन्ने अपेक्षा पनि थियो । सडक र सञ्चार माध्यममा चर्का प्रश्न उठाइरहने पात्रहरू नै सांसद भएपछि उहाँहरूले सरकारलाई न्याखन्याखी पार्नुहुन्छ भन्ने सोचिएको थियो । अनि माइतीघर मण्डलामा उब्जने आवाज, आक्रोश र प्रश्न सदनभित्र प्रवेश गर्नेछ र तिनको विधिवत् समाधान खोजिनेछ भन्ने अपेक्षा पनि थियो । तर पहिलो अधिवेशन कालीन प्रस्ताव-प्रश्न हेर्दा त्यस्तो स्थिति देखिँदैन ।

नयाँ चुनावपछिको पहिलो अधिवेशन कालमा सोधिएका प्रश्न र प्रश्नकर्ता सदस्यको सङ्ख्या साँच्चै कम छ । प्रतिनिधि सभाको दोस्रो निर्वाचनपछि सङ्घीय संसद्को पहिलो अधिवेशन ११० दिन चालु रहयो । जसमा २८ दिन बैठक चल्थो भने संसदीय कर्ममा ९२ घण्टा ३० मिनेट खर्चियो ।

प्रश्नोत्तरकै हिसाबले हेर्दा हाम्रा नयाँ/पुराना दुवै खाले जनप्रतिनिधिहरूलाई प्रश्न गर्ने अधिकार र दायित्व भएको जानकारी नभएको जस्तो देखिन्छ । संसद् सचिवालयमा दर्ता प्रश्न सङ्ख्या हेर्दा अचम्म मान्नपर्ने अवस्था छ । उक्त अधिवेशन कालमा जम्मा ७६ ओटा प्रश्न दर्ता भयो, जसमा सरकारले २०७९ चैत १६ सम्म ५५ ओटा प्रश्नको जवाफ संसद् सचिवालयले उपलब्ध गराएको देखिन्छ ।

एक अधिवेशन कालभरि नेपाल मजदुर किसान पार्टीका सांसद प्रेम सुवालबाहेक अरु सांसदले प्रश्न नै सोध्नुभएन । सुवाल एकलैले ती ७६ ओटा प्रश्न दर्ता गर्नुभएको थियो । नयाँ जनप्रतिनिधिहरूलाई प्रश्नसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण संसदीय अभ्यासको अनुभवकै अभाव हो या आफ्नो दायित्वबोध नगरेको हो भन्ने समीक्षाकै विषय बनेको छ । यसले संसदीय अभ्यासमा सांसदहरू बिस्तारै प्रश्नप्रति विमुख हुँदै गएको देखाउँछ । तसर्थ संसदीय अभ्यासमा प्रश्न सोध्नु जनप्रतिनिधिको मूल दायित्व बिसिँएको आभास गराउँछ ।

अर्कातिर संसद् सचिवालयमा टेबुल प्रधानमन्त्री-मन्त्रीका जवाफ हेर्दा पनि भारा टार्ने प्रवृत्ति र राज्य सञ्चालकहरूलाई वस्तुस्थिति नै थाहा नभएभँ लाग्छ । सांसद सुवालको पहिलो प्रश्न थियो, 'अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान

आयोगले करोडौं र अर्बौं रुपियाँ राजस्व छली गरेका र भ्रष्टाचार गरेकाहरूलाई अनुसन्धान गरी कारबाही नगरेको जनगुनासो के सत्य हो ? शासक दलका मन्त्री र नेताहरू कारबाहीबाट बच्न नै भागबण्डा आयोगका पदाधिकारीहरू नियुक्ति गर्ने गरिएको सत्य हो र ?

प्रधानमन्त्रीबाट उत्तर दिँदा 'आयोगले राजस्व छली गरेका र भ्रष्टाचार गरेकाहरूलाई अनुसन्धान गरी कारबाही नगरेको गुनासो सत्य होइन' भनिएको छ । त्यही जवाफमा लेखिएको छ, 'आयोगले प्रचलित कानुनबमोजिम अनुसन्धान र अभियोजनको काम गरेको र सोको फलस्वरूप अदालतबाट न्याय निस्मरण भई सजायसमेत भइरहेको व्यहोरा सबैमा विदितै छ । भागबण्डामा आयोगका पदाधिकारी नियुक्त गर्ने गरिएको गुनासोमा पनि सत्यता छैन । संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा कानुनको रित पुन्याएर नै आयोगका पदाधिकारीहरू नियुक्त हुने संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था छ ।' संवैधानिक अङ्गका क्रियाकलापबारे प्रधानमन्त्रीले त्यसरी जवाफ दिन मिल्छ कि मिल्दैन ? अर्को त संवैधानिक निकायमा हाल कार्यरत ५२ जना पदाधिकारीहरूका नियुक्तिका विषय सर्वोच्च अदालतको संवैधानिक इजलासमा विचाराधीन छ ।

प्रश्न गर्नुमा चिसो सदन

सांसदलाई जनतासँग जोड्ने माध्यम भनेको प्रश्नोत्तर पनि एक हो । जनताका सरोकारका प्रश्न बोक्ने मूलभूत दायित्व पनि सांसदकै हो । प्रधानमन्त्री-मन्त्री र सांसदहरूबिचको प्रश्नोत्तरले सांसदलाई जीवन्त बनाउँछ । मन्त्री र मन्त्रालयले के-के गर्दैछन् भनी संसदीय प्रश्नमार्फत नागरिक सुसूचित हुन्छन् । यो प्रक्रियाले नागरिक र मन्त्री जोड्ने पुलको काम गर्छ । त्यसको अभ्यास नहुँदा संसद् प्रभावकारी हुन सक्दैन । अझ संसदीय पद्धति भएका मुलुकमा प्रमुख विपक्षी दलका नेताले नै संसद्मा प्रधानमन्त्रीसँग प्रश्न गर्ने प्रचलन पनि हुन्छ । विपक्षी दलका नेताले राज्य सञ्चालनमा देखिएका थिति-बेथिति जुनसुकै विषयमा प्रश्न सोध्न सक्ने हुँदा प्रधानमन्त्रीले पुरै तयारी गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कतिपय अवस्थामा सांसदहरूका प्रश्नसँग प्रधानमन्त्री-मन्त्रीहरू डराउनुपर्ने अवस्था हुन्छ । सांसदहरूका प्रश्नमा जवाफ दिनु भनेको परीक्षा दिनु सरह नै ठानिन्छ । भाषण त जोसुकैले गर्छन्, अर्काले सोधेको प्रश्नमा जवाफ दिनु र त्यो पनि नढाँटीकन दिनु सजिलो काम होइन । अझ प्रश्नकर्ता सांसदहरू

अध्ययनशील परेको खण्डमा प्रधानमन्त्री-मन्त्रीहरूलाई सङ्कट पैदा हुन्छ । अध्ययनशील सांसदहरूले प्रधानमन्त्री-मन्त्रीका जवाफमा असङ्गति पहिचान गरी अप्त्यारै अवस्था पनि सिर्जना गर्न सक्छन् ।

सरकारलाई प्रश्न गर्नु भनेको कुनै काम या निर्णय गरेको हो कि होइन भनी आश्वस्त हुनु हो । सँगै सांसदहरू आश्वस्त हुनु भनेको नागरिक पनि विश्वस्त हुनु हो । जब प्रश्न नै सोधिएन भने तब नागरिक कसरी सुसूचित हुन सक्छन् ? सांसदहरूबाट सोधिएको प्रश्न र सरकारबाट प्राप्त जवाफसँगै नागरिकले आफ्नो मत निर्माण गर्ने हो । जुन संसदीय अभ्यासका क्रममा अपेक्षा गरिने आधारभूत सवाल हुन् ।

प्रधानमन्त्री-मन्त्रीलाई प्रश्न सोध्नु भनेको कुनै विषयबस्तुबारे पूर्णतः जानकारी हुनु पनि हो । सरकारी निर्णय र कामबारे सरकारीतन्त्रले 'रेडिमेड' जवाफ बनाएको हुन सक्छ । सरकारले आफूलाई बचाउका निम्ति सिर्जित 'रेडिमेड जवाफ'लाई पनि चिर्ने गरी तिनको आधार-औचित्य खोज्दै पूरक प्रश्न गर्न अध्ययन-अनुसन्धान आवश्यक पर्छ । प्रधानमन्त्री-मन्त्रीहरूबाट स्वार्थमा आधारित हुँदै गरेका निर्णयका रहस्य खोतल्न सक्ने सांसदहरूबाट सरकार तर्सिने गर्छ । अर्थात् निर्णयकर्तालाई फरक कोणबाट सोच्न बाध्य हुने गरी सांसदहरूले प्रश्न गर्ने हो भने राज्य सञ्चालनका कतिपय बेथिति-विसङ्गतिमा न्यूनता आउने सम्भावना रहन्छ । संसदलाई ढाँटेमा प्रधानमन्त्री वा मन्त्रीहरूले 'संसदीय मानहानी'को भ्रमेला बोक्नुपर्छ । त्यसो हुँदा संसदमा प्रस्तुत हुने तथ्य-तथ्याङ्कमा आधिकारिक हुनुपर्छ ।

कुनै निर्णयमा अलिकति मात्रै तल-माथि भएको खण्डमा सरकारलाई 'प्रतिरक्षात्मक' हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ । सरकारबाट प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएका कुनै काम नभएको रहेछ भने सांसदहरूका प्रश्नसँगै त्यो काम गर्न बाध्य हुनुपर्ने स्थिति पैदा हुन्छ । त्यसरी प्रश्न गर्दै सरकारी संयन्त्रलाई जवाफदेही बनाएको खण्डमा अन्ततः त्यसको लाभ नागरिकले नै प्राप्त गर्नेछन् ।

सरकारी संयन्त्रले आफ्ना निर्णय-कामका आधार-औचित्य खुलाउनुपर्ने अवस्था बन्थो भने तिनलाई स्वेच्छाचारी बन्ने वा सोचविचार नै नगरी अधि बढ्ने प्रक्रियामा रोकावट हुन्छ । तिनले त्यो संसदलाई जवाफ दिनुपर्छ भन्ने ठानेमा जथाभावी निर्णय लिने सम्भावनामा स्वतः न्यूनीकरण आउँछ ।

प्रधानमन्त्री-मन्त्रीहरूसँगै अनुसन्धानमा आधारित हुँदै प्रश्न सोधिएन भने भारा टराइको जवाफबाटै टार्ने खेल हुन सक्छ । ती जवाफ भारा टराइका हुन् कि वास्तविक हुन् भन्ने खुट्याउँदै पूरक प्रश्न गरिएन भने प्रधानमन्त्री-मन्त्री सजिलै उम्कन्छन् । अझ चलाख मन्त्रीहरू परे भने उल्टो सांसदहरूलाई व्यङ्ग्य कसदै मनोरञ्जनको पात्र बनाउन पनि कुनै कसर बाँकी राखेको पाइँदैन । जसले प्रश्न गरेन उसले सरकारी निर्णय वा कामबारे कुनै तथ्य नै मागेन भनी बुझ्नुपर्ने हुन्छ ।

प्रश्नकर्ता सांसदको प्रश्न गर्ने शैलीकै आधारमा उहाँहरूको जवाफदेहीपन, उत्तरदायित्वदेखि क्षमतासम्मको पहिचान हुन्छ । त्यसो हुँदा संसद्भित्र चल्ने र प्रश्नोत्तरको महत्त्व संसद् र सांसद दुवैले बुझ्नुपर्छ । संसद् सचिवालयले पनि अनुसन्धान गरी कार्यकारीसँग सोधिने प्रश्नका निम्ति 'फिडब्याक' दिन सक्छन् ।

सांसदहरूले चाहेमा सरकारका हरेक काम र निर्णयका सूचना प्राप्त गर्न सक्छन् । त्यसरी सांसदले सूचना प्राप्त गर्नु भनेको अन्ततः नागरिकले सूचना प्राप्त गर्नु हो । सांसदका हातमा आइपुगेको तथ्य-सूचना मिडिया हुँदै नागरिकसम्म पुग्छ । संविधानतः संसद् र सांसद सार्वभौम सम्पन्न छन् । नागरिकले सार्वभौम अधिकार प्रयोग गर्नकै खातिर संसदीय प्रतिनिधि बनाएका हुन् भन्ने दिमागमा राखेकै खण्डमा पनि संसदीय अभ्यासले अर्कै रूप लिन थियो ।

निष्कर्ष र सुझाव

सङ्घीय संसद् र सांसदले राज्यका अङ्ग र संयन्त्रलाई जवाफदेही बनाउन सबल रणनीति बनाउन सक्नुपर्छ । संसद् र सांसदले एउटा तथ्य के भुल्नुहुँदैन भने शासन पद्धति जस्तो सुकै भए पनि कार्यकारीको चाहना चाहिँ संसद् छल्ने हुन्छ । तिनका निम्ति संसद् घाँडो हुन्छ, किनभने संसद् र संसदीय समितिले सरकार र तिनका संयन्त्रमाथि प्रश्न गर्छ । अझ संसदीय समितिले हरेक निर्णयका प्रमाणित कागज मगाउँदै छानबिनसमेत गर्दा प्रधानमन्त्री-मन्त्रीहरू जवाफदेही बन्नुपर्छ ।

मुलुक पूर्णतः लोकतान्त्रिक पद्धतिमा सञ्चालित भएको हुँदा कार्यकारी संसदीय प्रश्न छल्न सक्दैन । सरकारले संसदीय प्रश्न छल्न खोज्नु भनेको स्वेच्छाचारी

बाटो रोज्नु हो । कार्यकारीको मानसिकता सकेसम्म बाध्यात्मक परिस्थितिमा मात्रै संसद्प्रति जवाफदेही बन्नु परोस् भन्ने हुन्छ ।

संसद्मा प्रश्न गर्ने शैलीमा ह्रास आउनुको कारण र कारक तत्त्व खोजी गर्नुपर्ने देखिन्छ । प्रश्न गर्ने शैलीमा न्यूनता हुँदै जाँदा संसदीय गतिशील कर्ममा ह्रास आउनेछ । संसद्ले मुलुकले खेप्नु परेका जल्दाबल्दा सवालमा प्रस्ताव र प्रश्नलाई उच्च प्राथमिकता राख्नुपर्छ । सभामुखले पनि बेलाबखत पदाधिकारी तथा सांसदहरूसँग छलफल गरी प्रस्ताव र प्रश्नलाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

संसदीय व्यवस्थाको आदर्श भनेको प्रश्नकै माध्यमबाट सरकारी संयन्त्रलाई नियन्त्रित राख्दै शासकीय शक्ति सन्तुलित तुल्याउनु हो । संसद्भित्र वैधानिक तवरमा प्रश्न गरी कार्यकारीलाई जवाफदेही तुल्याउने क्रम पनि घट्टै जाँदा नागरिकमा संसद्प्रतिको मोह घट्न सक्छ ।

सांसदहरूले सदनमा प्रश्न गर्न सक्नुभएन भने सडकमा प्रश्नको ओइरो लाग्नेछ । संसद्ले राज्यका अङ्गहरूलाई उत्तरदायी-जवाफदेही तुल्याउन सकेन भने सडक प्रश्न गर्न बाध्य हुन्छ भन्ने तथ्य सांसदहरूले बुझ्नुपर्छ । सडक तात्नु भनेको कतिपय बेला अराजकतालाई आमन्त्रण गर्नु सरह हुन पुग्छ ।

सांसदले सोच्नुपर्छ कि वैधानिक थलो संसद्मा नागरिकका यावत् आवाज पोखिनुपर्छ र जायज गुनासामाथि कार्यकारीलाई जवाफदेही हुन बाध्य पारिनुपर्छ । संसद् र सांसदहरूले आफू र संस्था कर्मशील भएको प्रमाणित गर्न आमनागरिकका चासो र गुनासाका सवालमा प्रश्न गर्ने जाँगर देखाउनुपर्छ ।

सांसदहरूले प्रश्न सोध्दा र प्रस्ताव राख्दा कतैबाट प्रभावित हुँदै कसैका लागि लाभ पुऱ्याउने खेलमा प्रयोग हुन सक्छन् । भारतमा सन् २००५ ताका 'पेड क्वेसन' (व्यापारिक स्वार्थी समूहलाई लाभ दिलाउने प्रयोजन) प्रकरण देखा पर्‍यो । तसर्थ सांसदहरूबाट सोधिएका प्रश्न समेत कसैका लागि स्वार्थपूर्तिको खातिर त सोधिएका छैनन् भन्नेमा पनि त्यत्तिकै चनाखो हुनुपर्छ ।

अर्कातिर संसदीय प्रक्रियामा तथ्यसहित गहन छलफल हुने हो भने प्रधानमन्त्री र मन्त्रीलाई पूरै तयारी गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यो तयारीका क्रममा उनीहरूले राज्य सञ्चालनका सवालमा धेरै सिक्न पाउँछन् । लोकतन्त्र बहालीपछि जनप्रतिनिधिहरूले प्रश्न नगरेकै कारण कार्यकारीलाई संसद्को सामना गर्न

सजिलो भएको देखिन्छ । यो दृश्यले सांसदहरू स्वयम्मा पनि जाँगर मर्दै गएको हो कि भन्ने आभास मिल्छ ।

संसद् नीति, कानून निर्माण र निगरानी प्रक्रियामा व्यस्त हुन नसकेको खण्डमा राज्यका संयन्त्रहरू छाडा हुँदै जान्छन् । अझ संसद् र जनप्रतिनिधिहरू 'तपसिलका विषय'मा अल्फेको दृश्य प्रदर्शित भइरह्यो भने आमनागरिकमा संसदीय व्यवस्थाप्रति वितृष्णा बढ्न सक्छ । लोकतन्त्र भनेकै जनउत्तरदायी र जवाफदेही शासन पद्धति हो भन्ने संस्कृति बसाउनु जरूरी छ ।

संसद् र संसदीय समितिलाई जुन वैधानिक अधिकार प्राप्त छ, तिनको असल प्रयोग गर्ने हो भने राज्यका अङ्ग-प्रत्यङ्ग जवाफदेही र पारदर्शी बन्न बाध्य हुन्छन् । राज्यका संयन्त्र जनउत्तरदायी, पारदर्शी भएमा मात्र असल शासनको जग बस्छ, यसको मर्म संसद्, संसदीय समितिका पदाधिकारीले बुझ्दै कर्मशील हुनैपर्छ ।

विषयवस्तुसँग सम्बन्धित शब्दावली र परिभाषा

असंसदीय शब्द : संसद्भित्र प्रयोग गर्न नपाइने शब्द । संसद्भित्र कसैलाई होच्याउने, गाली गर्ने, अपमान गर्ने शब्द प्रयोग पाइँदैन । असंसदीय शब्द प्रयोग भएको खण्डमा सभामुखले रेकर्डबाट हटाउन निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था छ ।

हवीप : संसदीय दलका नेताले मुख्य वा प्रमुख सचेतकमार्फत सांसदहरूलाई कुनै निर्णयको पक्ष वा विपक्षमा उभिन जारी गर्ने निर्देशन । त्यसरी जारी हवीपलाई कुनै सदस्यले उल्लङ्घन गरेमा दल-बदल ऐन प्रयोग गरी सदस्यलाई निष्कासनसम्म गर्न सक्ने ।

कोरम : सदन या समिति सञ्चालन वा कुनै प्रस्ताव निर्णय गर्नुपूर्व चाहिने सदस्यहरूको सङ्ख्या ।

शून्य समय : बिना प्रस्ताव सांसदहरूलाई लागेको विषय वा कुनै विषयमा सरकारको ध्यानाकर्षण गराउन प्रयोग गरिने समय ।

स्थगन प्रस्ताव : कुनै अत्यन्त जरूरी सार्वजनिक महत्त्वको कुनै विषयमाथि छलफल गर्न कार्यसूचीमा निर्धारित विषयलाई स्थगित राखी महत्त्वपूर्ण सवालमा छलफल गर्न राखिने प्रस्ताव ।

- सङ्कल्प प्रस्ताव :** सार्वजनिक महत्त्वका विषयमा राय वा सिफारिस प्रकट गर्न, सरकारी नीतिमा समर्थन या विरोध गर्न, ध्यानाकर्षण गर्न, सरकारलाई कुनै सन्देश वा निर्देशन दिन सांसदले दर्ता गराउन सक्ने प्रस्ताव ।
- ध्यानाकर्षण प्रस्ताव :** सार्वजनिक महत्त्वका विषयमा सांसद सदस्यहरूले मन्त्रीको ध्यानाकर्षण गर्ने र मन्त्रीले जवाफ दिनुपर्ने प्रस्ताव ।
- खर्च कटौती प्रस्ताव :** विनियोजन बजेटमा असहमति प्रकट गर्न सांसदहरूले कुनै शीर्षकअन्तर्गतको खर्च रकमलाई घटाइयोस् भन्ने प्रस्ताव ।
- अविश्वास प्रस्ताव :** सरकारको कामबाट असन्तुष्ट सांसदहरूले प्रधानमन्त्रीलाई पदमुक्त गर्न राखिने प्रस्ताव । अविश्वास प्रस्ताव बहुमतले पारित भएमा प्रधानमन्त्री पदबाट हट्नुपर्ने व्यवस्था ।
- महाभियोग प्रस्ताव :** संविधान, कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन गरेको, खराब आचरण प्रदर्शन गरेको खण्डमा लगाइने अभियोग प्रस्ताव । राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश-न्यायाधीश, संवैधानिक अङ्गका पदाधिकारीहरूविरुद्ध जाँचबुझपछि महाभियोग प्रस्तावद्वारा हटाइने प्रक्रिया ।
- धन्यवादको प्रस्ताव :** राष्ट्रपतिले संयुक्त संसद्मा सम्बोधन गरेपछि उक्त सम्बोधनका निम्ति राष्ट्राध्यक्षलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्न सदनबाट पारित गर्ने प्रस्ताव ।
- नियमापत्ति :** सदन चलिरहँदा कुनै सदस्यलाई नियमको कुनै व्यवस्था उल्लङ्घन भएको छ भन्ने लागेमा नियम खुलाई आपत्ति जनाउनु ।
- प्रश्नोत्तर :** नेपाल सरकारको कार्यक्षेत्र, उत्तरदायित्वभित्रको सार्वजनिक महत्त्वका विषयमा सांसदहरूद्वारा सोधिने लिखित र मौखिक प्रश्नमा प्रधानमन्त्री-मन्त्रीहरूद्वारा जवाफ दिने प्रक्रिया ।
- पूरक प्रश्न :** मौखिक प्रश्नमा प्रधानमन्त्री-मन्त्रीले जवाफ दिइसकेपछि मूल प्रश्नमै आधारित हुँदै थप स्पष्टीकरण माग्न प्रश्नकर्ता सदस्यले सोध्न पाउने प्रश्न ।
- विधेयक :** ऐनका निम्ति सरकारद्वारा प्रस्तुत मस्यौदा, संसद्बाट पारित गरी राष्ट्रपतिबाट स्वीकृत नहुँदासम्मको अवस्थामा प्रयोग हुने शब्द ।
- विपक्षी नेता :** सदनमा विपक्षमा रहने ठुलो दलका नेता ।

संसदीय पदाधिकारी : सभामुख, उपसभामुख, प्रतिनिधि सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने संसदीय दलको नेता, विपक्षी दलका नेता, उपनेता, मुख्य सचेतक, प्रमुख सचेतक, सभापति र सचेतक ।

मर्यादापालक : सदन वा समितिको सुरक्षा व्यवस्था तथा मर्यादा कायम राख्न खटिएको सुरक्षाकर्मी ।

संसद् परिसर : सदनको बैठक कक्ष, उपकक्षसहित भवनको परिसरलगायत सम्पूर्ण भाग र उक्त शब्दले सभामुखद्वारा समय-समयमा परिसर भनी तोकिएको ठाउँ ।

अध्यादेश : संसद् सञ्चालनमा नहुँदा सरकारद्वारा विशेष प्रयोजन र निश्चित अवधि निम्ति जारी गर्न सक्ने अस्थायी कानुन ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान-२०१९ (२०३७ मा तेस्रो संशोधनसमेत मिलाइएको रूपमा) श्री ५ को सरकार कानुन तथा न्याय मन्त्रालय ।
- नेपालको अधिराज्यको संविधान, २०४७ ।
- नेपालको संविधान ।
- संसदीय विवरण पुस्तिका : प्रतिनिधि सभा/महासभा (२०१६-२०१७), सङ्घीय संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- संसदीय विवरण पुस्तिका : प्रतिनिधि सभा (२०४८-२०५१), सङ्घीय संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- संसदीय विवरण पुस्तिका : प्रतिनिधि सभा (२०५१-२०५५), सङ्घीय संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- संसदीय विवरण पुस्तिका : प्रतिनिधि सभा (२०५६-२०५९), सङ्घीय संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- संसदीय विवरण पुस्तिका : सङ्घीय संसद् प्रतिनिधि सभा (२०७४-२०७९), सङ्घीय संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५, सङ्घीय संसद् सचिवालय ।
- प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७९, सङ्घीय संसद् सचिवालय ।
- <https://ekagaj.com/article/thought/131475/>

जलवायु परिवर्तन र वातावरण संरक्षण

डा. सुजाता श्रेष्ठ

जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक असर नेपालको जनधन, अर्थतन्त्र, जनजीविका, कृषि, जनस्वास्थ्य, पूर्वाधार विकास र पर्यटन सबैमा परेको छ। भविष्यमा पनि जलवायुजन्य विपत्को प्रभाव र सङ्ख्या बढ्ने देखिन्छ।

पृष्ठभूमि

मानवजाति र पृथ्वी अहिले जलवायु परिवर्तन, वातावरणीय प्रदूषण र जैविक विविधता ह्रास जस्ता तीन महासङ्कटको भूमरीमा छ। यसलाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घले 'तीन ब्रह्मान्डीय महासङ्कट' (ट्रिपलप्लानेटरी क्राइसिस) भनेको छ। विश्व समुदायले भोगिरहेका ती सङ्कटहरूमध्ये जलवायु परिवर्तन प्रमुख महासङ्कट हो। यसको सहसम्बन्ध वातावरणीय प्रदूषण र जैविक विविधता ह्राससँग पनि जोडिएको छ। जलवायु परिवर्तनको असरबाट दक्षिण एसियाली भूभागको हिमाली काखमा रहेको राष्ट्र नेपाल पनि अछुतो छैन। जलवायु परिवर्तनले नेपालको अर्थतन्त्र, जनजीवन, जनस्वास्थ्य, कृषि, वन, वातावरण र जलसम्पदा सबै क्षेत्रमा नकारात्मक असर पारेको छ त्यसैले जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरण र त्योसँग अनुकूलनको मुद्दा हाम्रो देशको विकास रणनीतिको प्रमुख मुद्दाको रूपमा आएको छ।

जलवायु परिवर्तन

पृथ्वीका विभिन्न ठाँउहरूको आ-आफ्नै मौसमी अवस्था छ, कतै गर्मी त कतै सितल त कतै जाडो। निश्चित ठाँउको मौसमको धेरै वर्षहरूको औसत

डा. सुजाता श्रेष्ठ ग्लोबल इन्स्टिच्युट फर इन्टरडिसिपलनरी स्टडिज संस्थामा वातावरणसम्बन्धी अनुसन्धानकर्ता हुनुहुन्छ।

अवस्थालाई त्यँहाको जलवायु भनिन्छ । पृथ्वीको जलवायुको आफ्नै प्राकृतिक लय छ । त्यो परिवर्तनशील छ । यद्यपि यसको गति निकै सुस्त (हजारौं वर्षमा थोरै मात्रै परिवर्तन हुने) छ । यसरी प्राकृतिक गतिमा रहेको जलवायुको अवस्था औसत अवस्थाभन्दा भिन्न भएमा त्यसलाई जलवायु परिवर्तन भनिन्छ । हाल मानवीय गतिविधिका कारण पृथ्वीको जलवायुमा तापमान वृद्धि हुने, समुद्री सतह बढ्ने, ध्रुवीय हिउँ पग्लने जस्ता फेरबदल निकै कम समयमा भएको छ । जसलाई हामी मानवजनित जलवायु परिवर्तन भन्ने गर्दछौं ।

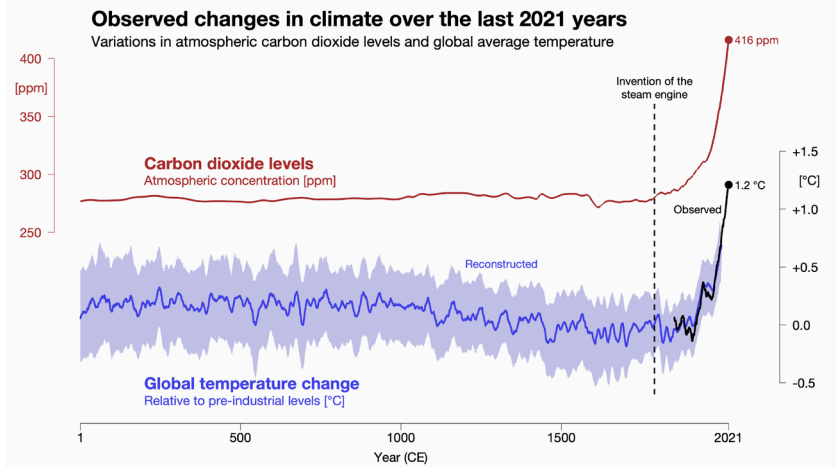
विशेषगरि औद्योगिक क्रान्तिपछि मानिसले उद्योग र यातायातमा जैविक इन्धनहरू खनिज तेल, ग्यास र कोइलाको प्रयोग अत्यधिक मात्रामा गरे । जङ्गल फँडानी गरियो, मानिसको लागि मासु र दुधको आपूर्ति पूरा गर्न पशुपालनको अत्यधिक वृद्धि भयो । फलस्वरूप त्यस क्षेत्रहरूबाट कार्बनडाइअक्साइड, मिथेन जस्ता हरितगृह ग्यास वायुमण्डलमा थुप्रिन थाल्यो ।

पृथ्वीको वायुमण्डलमा त्यस्ता हरित ग्यासहरू थुप्रिएपछि त्यसले सूर्यबाट आएको तापलाई पृथ्वीमै राख्न थाल्यो जसको कारण पृथ्वीको औसत तापमान बढ्न थाल्यो । पृथ्वीको तापमान वृद्धिसँगै यहाँको बर्सातको प्रक्रियामा फेरबदल आउन थाल्यो, उत्तरी र दक्षिणी ध्रुवमा हजारौं वर्षदेखि जमेर बसेको हिँउ पग्लन थाल्यो, जसको कारण समुद्री सतह बढ्न थाल्यो । यी सबै खाले परिवर्तनले गर्दा पृथ्वीको जैविक वातावरण समेत बिथोलियो, जसको कारण पृथ्वीको प्राकृतिक जलवायु, जलीयचक्र, जैविकचक्र नै परिवर्तन भयो ।

जलवायु परिवर्तन सूचाङ्कहरू

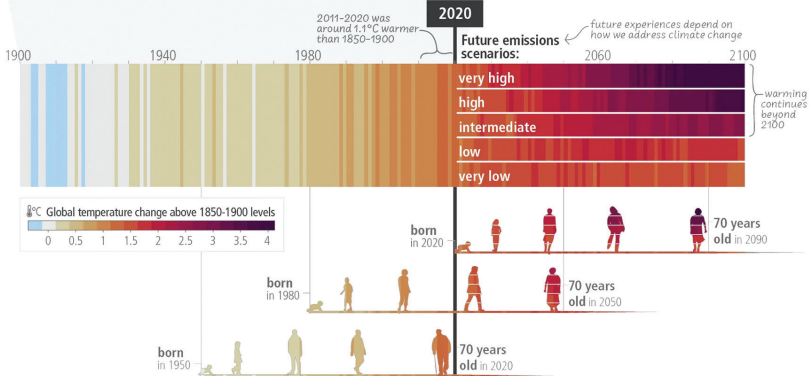
प्रत्येक वर्ष मानव गतिविधिले गर्दा प्राकृतिक प्रक्रियाहरूले हटाउन सक्ने भन्दा बढी कार्बनडाइअक्साइड वातावरणमा छोड्छ, जसले गर्दा वायुमण्डलमा कार्बनडाइअक्साइडको मात्रा बढ्छ । औद्योगिक क्रान्ति हुनुभन्दा अगाडि संसारले लगभग ६ अर्ब टन मात्र कार्बनडाइअक्साइड पृथ्वीको वायुमण्डलमा उत्सर्जन गर्ने गर्थ्यो । यसको उत्सर्जन ६ गुणाभन्दा बढीले बढेर हाल करिब ३८ अर्ब टन पुगेको छ । सन् २०२३ को सेप्टेम्बरमा गरिएको मापनअनुसार

वायुमण्डलमा CO₂ को विश्वव्यापी औसत ४१८ पीपीएम रहेको छ । जुन १०,००० वर्षको अवधिदेखि १८औँ शताब्दीको मध्यसम्ममा २८० पीपीएम मात्र रहेको कार्बनडाइअक्साइड, औद्योगिक क्रान्तिको सुरुवातदेखि हालसम्म ५०% ले वृद्धि भएको हो । त्यसैगरी पृथ्वीको तापक्रम पनि औद्योगिक क्रान्तिपछि १.२ डिग्री सेल्सियसले बढेको छ । जुन पछिल्लो २००० वर्षमा भएको तापक्रम वृद्धिभन्दा विगत ५० वर्षभित्रमा (सन् १९७० देखि) देखिएको अत्यधिक तापक्रम वृद्धि हो । समुद्री सतह पनि सन् १९०१ देखि २०१८ सम्ममा ०.२० मिटरले बढेको छ । जसको औसत वृद्धि प्रति वर्ष विगत १९७१ देखि २००६ सम्ममा १.९ मिलिमिटर थियो भने सन् २००६ देखि २०१८ सम्ममा ३.७ मिलिमिटर पुगेको छ ।

विश्व मौसम विज्ञान सङ्गठन र संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रमद्वारा सन् १९८८ मा 'इन्टरगभर्नमेन्टल प्यानल अन क्लाइमेट चेन्ज (आइपिसिसी)' को स्थापना भयो । यसले विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानमा आधारित रही जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने गर्दछ । २०२३ मा सार्वजनिक गरेको जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी रिपोर्टले आज जन्मेको बच्चाले अबको ७० वर्षमा कतिको गर्मी भोग्नुपर्नेछ भन्ने भविष्यको प्रक्षेपण प्रस्तुत गरेको छ ।

c) The extent to which current and future generations will experience a hotter and different world depends on choices now and in the near-term

आइपिसिसी जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी रिपोर्ट २०२३ बाट साभार

जलवायु परिवर्तनका असरहरू

जलवायु परिवर्तनको असर पृथ्वीको हरेक क्षेत्रमा परेको छ । जलवायु परिवर्तनका कारण सुख्खायाममा बढोत्तरी आउनु, आगलागी बढ्नु, बाढी पहिरो जानु, भारी वर्षा हुनु, हिमाल पग्लनु, समुद्री सतहको वृद्धि हुनु, समुद्रमा अम्लीय तत्त्व बढ्नु, धेरै गर्मी दिनहरू बढ्नु आदि रहेका छन् । जसको कारण जनजीवन, वातावरण, पशुपक्षी, जैविक विविधता, अर्थतन्त्र, पूर्वाधारहरूमा निकै असर परेको छ ।

जलवायु परिवर्तनका असरहरू विश्वभर एकैनासको नभई फरक फरक हुने गरेको छ । मुख्यत तापमानको वृद्धिसँगै यहाँको ध्रुवीयलगायतका पृथ्वीका उच्च पहाडी सतहमा जमेर बसेको हिउँ पग्लने क्रम तीव्र भएको छ । अन्टार्कटिका र आर्कटिक क्षेत्रका बरफ पग्लेर धेरै ठाँउमा समुद्री सतह बढ्ने, समुद्री टापुहरू डुब्ने, अवस्थामा पुगेका छन् । समुद्री तटीय क्षेत्रहरू डुबानमा पर्न थालेका छन् । कतै अनावृष्टि भएर लामो समयसम्म खडेरी हुने त कतै अतिवृष्टि भएर बाढी, पहिरोको समस्या देखिएका छन् । उदाहरणको लागि: नेपालमा मेलम्ची खानेपानीको मुहानमा भएको भारी वर्षाको कारण उक्त परियोजना र मेलम्ची बजारलाई ध्वस्त पारेको थियो । गत वर्ष पाकिस्तानमा १७०० भन्दा बढी मानिसहरूको ज्यान जानेगरी आएको बाढीले ४५ प्रतिशत खेतीयोग्य जमिन बगाएको थियो भने अर्बौंको क्षति गरेको थियो । यस वर्ष हडकडमा आएको

समुद्री आँधी सावला र हाइकुईले सन् १८८४ भन्दा यता रेकर्ड गरिएको प्रतिघन्टा हुने वर्षाको रेकर्डमा सबैभन्दा धेरै बर्सात भएको देखियो । हाइकुई आँधीले ताइवानका दसौँ हजार मानिसलाई घरबारविहीन गराएको थियो । ब्राजिलमा यसै वर्ष परेको अत्यधिक वर्षाको कारण ४० वर्ष यताकै ठुलो प्राकृतिक विपत्तिको सामना गर्नुपन्यो ।

समग्रमा जलवायु परिवर्तनले यस्ता प्रकोपका घटनाको सङ्ख्या र प्रभावमा व्यापक वृद्धि गराएको छ । त्यसैगरी जलवायुजन्य मानव रोगहरू सार्ने लामखुट्टेलागायतका जनावरहरूको फैलावट बढ्दो छ, सँगै त्यसले सार्नेलागायत अन्य नयाँ रोगहरू देखापर्ने र फैलने क्रम बढेको छ । त्यसको साथै कृषिमा पनि जलवायु परिवर्तनको असरले गर्दा कतिपय बालीनालीमा फल नलाग्ने, नयाँ किरा तथा रोगहरूको कारण उत्पादकत्व घट्ने देखिएको छ ।

नेपालमा जलवायु परिवर्तनका असरहरू

संसारका विभिन्न मुलुकहरू जस्तै नेपाल पनि जलवायु परिवर्तनको असरबाट अछुतो छैन । जलवायु परिवर्तनका असरबारे अरु देशको तुलनामा नेपालमा वैज्ञानिक अध्ययन धेरै कम भएका छन् । तथापि भएका अध्ययन अनुसन्धानका अनुसार जलवायु परिवर्तनको कारण औसत तापमानमा वृद्धि भएको, नेपालमा मनसुनी चक्रमा परिवर्तन भएको, कतै आरीघोप्टे बर्सात हुने त कतै लामो समयसम्म खडेरी पर्ने क्रम देखिएको, चरम गर्मी हुने, लु लाग्ने भएको छ । जल तथा मौसम विज्ञान विभागले सन् १९७१ देखि २०१४ सम्म गरेको मौसमसम्बन्धी विश्लेषणअनुसार नेपालभरि अधिकतम तापक्रम प्रतिवर्ष सरदर ०.०६ डिग्री सेल्सियसका दरले वृद्धि भएको देखिन्छ । हिमाली क्षेत्रमा यो दर अभै बढी देखिन्छ । यहाँको पानी पर्ने समय, चक्र र पानीको आवृत्तिमा पनि फरकपना आएको छ । १०० मि.मि. वा सो भन्दा बढी परिमाणमा पानी पर्ने दिनहरू अर्थात् मुसलधारे वर्षा हुने दिनको सङ्ख्या बढ्दैछ । पानी पर्ने समय र अवधिमा पनि फेरबदल भइरहेको छ । हिमाली क्षेत्रमा तापमान वृद्धिसँगै हिउँ पगल्ने क्रम तीव्र गतिमा भएकोले हिमनदीहरू पातलिँदै र खुम्चिँदै गएका छन् र हिमतालको फैलावट बढ्दो छ । जसको कारण हिमताल विष्फोट हुने खतरा बढ्दो छ ।

नेपालमा जलवायु परिवर्तनको प्रतिकूल प्रभाव मानव स्वास्थ्य, कृषि तथा खाद्य सुरक्षा, जलस्रोत र ऊर्जा, वनजङ्गल तथा जैविक विविधता, जनस्वास्थ्य, पर्यटन र पूर्वाधारमा परेको छ । जलवायु परिवर्तनको कारण जलवायु जन्य रोगहरूको फैलावटमा वृद्धि भएको छ । तराईमा मात्रै पाइने लामखुट्टे हिमाल र पहाडका ठाउँहरूमा देखिन थालेसँगै त्यसले सार्ने मलेरिया, डेंगी जस्ता रोगहरू ती स्थानमा देखिन थालेका छन् । लामो खडेरीले कृषिमा उत्पादकत्व कमी हुने, बालीनालीमा फल नलाग्ने तथा जलवायुजन्य घटनाका कारण खेतीमा क्षति पुग्ने भएको छ । नयाँ किरा तथा रोगहरूको कारण कृषकहरूलाई हानिनोक्सानी पुगेको छ ।

जलवायु परिवर्तनले मिचाहा प्रजातिका वनस्पतिको फैलावटलाई बढाएको कारण कृषकहरूलाई त्यसले बढी श्रम खर्च गराएको तथा उत्पादकत्वमा नकारात्मक असर पुगेको छ । जलवायु परिवर्तनको कारण लामो खडेरी हुँदा नदीहरूमा पानीको बहाव कम भई विद्युत् उत्पादनमा कमी आएका घटनाहरू सार्वजनिक भएका छन् । जलवायु परिवर्तनसँगै बाढी, पहिरो तथा डढेलो, लु (तातो हावा बहने) जस्ता प्रकोपहरूबाट वार्षिक रूपमा हुने जनधनको क्षतिमा वृद्धि भएको छ । विशेष गरी तराईका भूभागहरू जलवायुजन्य बाढीको कारण डुबानमा पर्ने र पहाडी भू-भागमा पहिरोको प्रकोप हरेक वर्ष बढ्दै गएको पाइएको छ । यसरी बाढी र पहिरोको घटना बढेसँगै त्यसले सडक, जलविद्युत् जस्ता पूर्वाधारमा पार्ने असर र जनधनको क्षति र नोक्सानी बढ्दो छ । जसले गर्दा सर्वसाधारणको जीविकोपार्जनमा समेत प्रत्यक्ष असर पुग्नुको साथै नेपाली अर्थतन्त्रमा पनि नकारात्मक असर पुगेको छ । जलवायुजन्य विपत्का कारण प्रतिवर्ष १.५ प्रतिशत जिडिपी खर्च हुने गर्छ जुन भावी दिनहरूमा अभ उच्च हुने अनुमान गरिएको छ ।

बढ्दो जलवायुजन्य क्षति

जलवायु परिवर्तनको कारण बढीरहेको जलवायुजन्य प्रकोपको कारण नेपालमा हुने क्षति वार्षिक रूपमा बढ्दो छ । ती मध्ये जनधनको क्षति, मानव स्वास्थ्यमा पुगेको प्रतिकूल असर, आर्थिक क्षेत्र तथा पूर्वाधार, वातावरण तथा प्राकृतिक स्रोतहरू र सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा पुगेको क्षति र नोक्सानीहरू प्रमुख छन् । नेपालमा वर्षभरिमा विभिन्न प्रकारका प्राकृतिक प्रकोपहरूबाट ज्यान गुमाउनेको

करिब ६५ प्रतिशत मृत्यु जलवायुजन्य प्रकोपको कारण हुने गर्दछ । सन् २०१/२१८ मा बाढी, पहिरो, चट्याङ्क र आगलागी जस्ता जलवायुजन्य घटनाको कारण ९६८ मानिसहरूले ज्यान गुमाउन परेको थियो । त्यसवर्ष प्रकोपको कारण करिब ६.८३ खरब रूपियाँ बराबरको आर्थिक नोक्सानी भएको अनुमान गरिएको थियो । त्यसैगरी सन् २०१७ मा भएको अतिवृष्टिका कारण नेपालको तराई भेगमा आएको बाढीले ३५ जिल्लालाई प्रभावित बनाउनुका साथै १९०,००० परिवारलाई विस्थापित गरेको थियो । उक्त प्रकोपका कारण करिब ५८५० लाख अमेरिकी डलर बराबरको नोक्सानी भएको अनुमान गरिन्छ । जुन नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनको करिब २.०८ प्रतिशत आर्थिक नोक्सानी हो । त्यसैगरी सन् २०१९ मा आएको हावाहुरी (जसलाई नेपालको पहिलो टोर्नाडो पनि भन्ने गरिन्छ) का कारण २८ जनाको ज्यान गुम्नुको साथै ११५५ जना घाइते भएका थिए । उक्त हावाहुरीले १४५२ घर पुरै नष्ट पार्नुको साथै १३७३ घरमा आंशिक क्षति गरेको थियो । सन् १९७१ यता यस्ता विपत्तिका घटनाहरूको सङ्ख्या मात्रै बढ्दै गएका छैनन्, त्यसले पुन्याउने हानिनोक्सानीको परिमाण पनि बढ्दो छ । भविष्यमा तापमान वृद्धि हुँदै जाँदा यस्ता घटनाहरू अझै बढ्न जाने र त्यसले पुन्याउने हानि र नोक्सानीको परिमाण पनि अझै बढ्ने खतरा छ ।

नेपाल र नेपालीसँग जलवायु परिवर्तनका असरसँग बच्ने, जुध्ने आर्थिक/प्राविधिक क्षमता कम छ । जसको कारण जलवायुजन्य जोखिम अन्य विकसित र क्षमता भएका देशसँग भन्दा नेपालमा बढी छ । जर्मन स्थित अनुसन्धान संस्थाको प्रतिवेदनअनुसार जलवायु परिवर्तनका उच्च जोखिम भएका देशहरूमध्ये नेपाल उच्च १० देश मध्येमा पर्दछ । विश्वको कुल जनसङ्ख्याको करिब ०.४ प्रतिशत मानिस नेपालमा बसोबास गर्दछन् । नेपालले विश्वको कुल हरितगृह ग्यास उत्सर्जनको करिब ०.०२७ प्रतिशत हिस्सा मात्रै उत्सर्जन गर्दछ तर बिडम्बना जलवायु परिवर्तनका असरबाट नेपाल कार्बनको धेरै उत्सर्जन गर्ने देशहरूभन्दा बढी पिल्सिएको छ ।

प्रभावमा महिला र बालबालिका

जलवायु परिवर्तनको असर देश र ठाँउअनुसार फरक परेजस्तै यसको असर फरक लिङ्ग, उमेर र आर्थिक अवस्थाका मान्छेहरूमा असमान हुने गर्दछ । विश्वभरि नै जलवायु परिवर्तनले पुरुषको र वयस्क उमेर समूहको मानिसको

तुलनामा महिला तथा बालबालिकाहरूलाई बढी असर पुऱ्याउने विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन् । नेपाल जस्तो लैङ्गिक असमानता, जातीय भेदभाव र पितृसत्ताले गहिरो जरा गाडेको देशमा जलवायु परिवर्तनको असर महिला तथा बालबालिकामा भन्ने बढी हुनु स्वाभाविक नै हो । नेपालमा अझै पनि महिलाहरूको लागि घरायसी कामकाजहरू (जस्तै:खाना पकाउने, लुगा धुने, सरसफाइ गर्ने, पिउने पानीको जोहो गर्ने, वस्तुभाउलाई समेत पिउने पानीको जोहो गर्ने, घाँस दाउरा जम्मा गर्ने, बच्चा बच्ची तथा बुढाबुढीको रेखदेख गर्ने) को बोभ पुरुषको तुलनामा बढी छ । बढ्दो सहरीकरण, बसाइँसराइ, जनसङ्ख्याको वृद्धिको कारणले महिलाको परम्परागत भूमिकालाई थप जटिल बनाएको छ । उदाहरणको लागि: कामको सिलसिलामा पुरुषहरू घरबाहिर जाने हुनाले घर सम्हाली बसेका महिला र बालबालिकाहरूमा आफूले परम्परागत रूपमा गरिआएको कामको साथै पुरुषको अभावमा पुरुषले समेत गर्ने घरायसी कामको बोभ थपिएको देखिन्छ । साथै जलवायु परिवर्तनका कारण पानीको मुहानहरू सुक्नाले टाढा टाढासम्म पानी लिन जानुपर्ने भार पनि महिलालाई थपिएको छ । महिला, अशक्त, बालबालिका, गरिब तथा निम्न वर्गका मानिसहरूको आवश्यकता र भूमिका अन्य औसत मानिसको तुलनामा फरक हुने भएकोले, जलवायुजन्य प्रकोपहरूमा पनि उनीहरू बढी पिल्सिने गरेका छन् ।

जलवायु परिवर्तनसँग जुध्ने नेपालको प्रयास र प्राथमिकता

विश्व समुदाय सामु जलवायु परिवर्तनसँग जुध्ने दुई मुख्य बाटाहरू छन् । एउटा यसको कारक हरितगृह ग्यासको उत्सर्जनलाई कम गर्ने हिसाबले आर्थिक विकासको रणनीति बनाई त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने र हरित जीवनशैली अपनाई कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्दै लाने । दोस्रो, जलवायु परिवर्तनको असरलाई आत्मसात गर्दै त्यस अनुकूलको विकास रणनीति बनाउने र त्यस्तै जीवनशैली अङ्गीकार गर्ने । विश्वका अन्य देशहरूले जस्तै नेपालले पनि यी दुई उपायहरूमा विभिन्न रणनीति र कार्ययोजना बनाएको छ । यससम्बन्धी थुप्रै नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था गरी सम्बन्धित संस्थानहरूको स्थापना र बजेटको व्यवस्था गरिरहेको छ । त्यसको साथै नेपालले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूमा हस्ताक्षर गरी त्यसको अनुमोदन गरी त्यस्ता सन्धि सम्झौताका उद्देश्यअनुरूपका कार्यहरू गर्दै आइरहेको छ ।

वातावरण संरक्षणको विश्वव्यापी एजेन्डाको सुरुवात संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय वातावरणीय निकाय (युएनइपी) को स्थापनासँगै भएको हो । सन् १९७२ मा स्वीडेनको राजधानी स्टकहोममा भएको विश्वका शीर्ष नेताहरूको सम्मेलनपश्चात् 'युएनइपी'को स्थापना भएको थियो । उक्त सम्मेलनमा नेपालले पनि भाग लिएको थियो । त्यसपछि नेपालले ब्राजिलको रियो द जेनेरियोमा भएको पृथ्वी सम्मेलनमा भाग लियो । उक्त पृथ्वी सम्मेलनले वातावरण संरक्षण र दिगो विकासको पक्षमा तीन महत्त्वपूर्ण महासन्धिहरू गरेको थियो । जैविक विविधता संरक्षण महासन्धि, जलवायु परिवर्तन महासन्धि र दिगो विकासको खाका उक्त सम्मेलनमा तयार गरिएको थियो । त्यस सम्मेलनपछि नेपालको वातावरणीय क्षेत्रमा पनि उल्लेख्य कामहरू भएका छन् । जस्तै: सन् १९९२ मा तयार भएको जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय संरचना महासन्धि (युएनएफसिसिसी) मा नेपालले हस्ताक्षर गरेको छ ।

सन् १९९३ देखि नेपाल सरकारले राष्ट्रिय वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन निर्देशिका कार्यान्वयनमा ल्यायो । प्राकृतिक स्रोतको समुचित उपयोग र व्यवस्थापनबाट वातावरण संरक्षण गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले वि.सं. २०५३ मा वातावरण संरक्षण ऐन र २०५४ मा वातावरण संरक्षण नियमावली लागु गर्‍यो । नेपाल पक्षराष्ट्र भएको र जलवायु परिवर्तनको पक्षमा कोशेढुङ्गा मानिने युएनएफसिसिसी महासन्धिको धारा १ मा जलवायु परिवर्तनले मानव हितमा प्रतिकूल प्रभाव परेको कुरा उल्लेख छ । साथै त्यस महासन्धिको धारा ४ मा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अनुकूलन र हरितगृह ग्यास उत्सर्जन न्यूनीकरणका नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न पक्ष राष्ट्रहरू प्रतिबद्ध हुनुपर्ने व्यवस्था छ । हरितगृह ग्यासन्यूनीकरणको लागि सन् १९९७ मा युएनएफसिसिसीअन्तर्गत अर्को कानुनी बाध्यकारी व्यवस्था गरिएको थियो, जसलाई क्योटो प्रोटोकल भनिन्छ । उक्त प्रोटोकलमा औद्योगिक राष्ट्रहरूले हरितगृह ग्यासउत्सर्जनलाई निश्चित अनुपातमा घटाउनुपर्ने बाध्यकारी प्रावधान राखिएको छ । जसअन्तर्गत विश्वका ३७ औद्योगिक देशहरूले सन् २००८ देखि २०१२ सम्म सन् १९९० लाई आधार वर्ष मानी प्रतिवर्ष ५ प्रतिशतका दरले हरितगृह ग्यास उत्सर्जन घटाउनुपर्ने उल्लेख छ ।

जलवायु परिवर्तन महासन्धिको पक्षराष्ट्र भएको हिसाबले नेपालले पनि आर्थिक विकासलाई असर नपुऱ्याई न्यून कार्बन उत्सर्जनका लागि सम्पूर्ण प्रभावकारी

उपायहरू अवलम्बन गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ । तथापि नेपालले उत्सर्जन गर्ने हरितगृह ग्यासको परिमाण अत्यन्त न्यून छ । नेपालले दिगो नहुने र खर्चिलो खनिज इन्धनप्रतिको परनिर्भरता घटाई हरित ऊर्जामा आत्मनिर्भर बन्ने र पेट्रोलियम प्रदार्थको आयात गर्दा हुने खर्च कटौती गर्न प्रयोगमा ल्याउन सकिने वैकल्पिक ऊर्जाको स्रोतलाई प्रोत्साहित गर्ने साथै जलवायु परिवर्तनको असर न्यूनीकरणका उपाय अवलम्बन गर्ने नीति लिएको छ । साथै नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको जैविक विविधता महासन्धि (२०५९), दिगो विकास एजेण्डा, तथा सहश्राब्दी विकास लक्ष्य, २०५८ ले पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा जलवायु परिवर्तनलाई न्यूनीकरण र त्यसको असरसँग अनुकूलनका एजेन्डाहरूलाई प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सम्बोधन गरेका छन् । नेपालले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी छुट्टै नीति, राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम, स्थानीय अनुकूलनका कार्यक्रम, राष्ट्रिय रूपमा निर्धारित योगदान जस्ता महत्त्वपूर्ण नीति, कार्यक्रम र प्रतिबद्धतापत्रको निर्माण गरेको छ ।

कानुनी, नीतिगत र संस्थागत व्यवस्था

जलवायु परिवर्तन नीति २०६७

जलवायु परिवर्तनको लागि पृथक् नीति चाहिने महसुस गरी नेपालले जलवायु परिवर्तन नीति २०६७ बनाएको छ । उक्त नीति निर्माणको लागि विभिन्न छलफल, बहसको आयोजना तथा सहयोगी कार्यक्रमहरू बनाइएको थियो । उदाहरणको लागि: वि.सं. २०६३ देखि २०६६ सालसम्म युएनएफसिसिसी महासन्धिको कार्यान्वयनको क्रममा नेपालले राष्ट्रिय क्षमता स्वमूल्याङ्कन आयोजना कार्यान्वयन गरी क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी कार्ययोजना तयार पारेको थियो । मुख्यतया राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम, सगरमाथाको कालापत्थरमा मन्त्रीपरिषद्को बैठक गरी तयार पारिएको कालापत्थर घोषणापत्र २०६६, 'काठमाडौँदेखि कोपनहेगनसम्म' विषयक जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी क्षेत्रीय सम्मेलनहरूको आयोजना गऱ्यो । सँगै नेपालले वि. सं. २०६६ मा जलवायु परिवर्तनलाई राष्ट्रिय विकास एजेण्डाको रूपमा अगाडि सान्यो र राष्ट्रिय रूपमा त्यसको लागि चाहिने संरचना 'जलवायु परिवर्तन परिषद्'को स्थापना गऱ्यो । प्रधानमन्त्री अध्यक्ष रहने 'जलवायु परिवर्तन परिषद्'मा ८ जना विज्ञसहित २५ सदस्य छन् । वि.सं. २०६६ सालको अन्त्यतिर नेपाल सरकारले वन तथा

वातावरण मन्त्रालयमा जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन महाशाखाको स्थापना गऱ्यो । वि.सं. २०६७ मा जलवायु नीति तर्जुमा गरी त्यसलाई लागु गरियो । यसैगरी वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्धन केन्द्रले जलवायु एवम् कार्बन एकाइको स्थापना गरी स्वच्छ विकास संयन्त्र (Clean Development Mechanism, CDM) सँग सम्बन्धित कार्यहरू पनि अगाडि बढाएको छ । स्वच्छ विकास संयन्त्र, क्योटो प्रोटोकलअन्तर्गतको उत्सर्जन कटौती गर्ने संयन्त्र हो, जसअन्तर्गत विकसित राष्ट्रहरूले कम विकसित राष्ट्रहरूलाई कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरणका परियोजना सन्चालन गर्न आर्थिक सहायता प्रदान गर्ने गर्दछन् ।

राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम २०६७ (NAPA 2010)

युएनएफसिसिसीका पक्षराष्ट्रहरूले सन् २००१ मा कम विकसित राष्ट्र कोष (The Least Developed Countries Fund (LDCF) स्थापना गरेका थिए । कोषले कम विकसित राष्ट्रहरूको राष्ट्रिय अनुकूलन योजना निर्माण गर्न त्यस्ता देशहरूलाई आर्थिक सहायता प्रदान गर्दछ । कोषबाट कम विकसित देशहरूले जलवायुअनुकूलन तथा जलवायु उत्थानशील (Adaptation and Resilient) कार्यक्रमहरू सन्चालनका लागि अनुदान प्राप्त गर्न सक्दछन् । युएनएफसिसिसीको सन् २०१० मा मेक्सिकोको क्यानकुनमा भएको पक्षराष्ट्रहरूको वार्षिक बैठकले राष्ट्रिय अनुकूलन योजना (National Adaptation Plan) बनाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने निर्णय गरेको थियो । त्यसैअनुरूप नेपालले उक्त कोषको सहयोगमा राष्ट्रिय अनुकूलन योजनाको निर्माण गरेको छ । उक्त राष्ट्रिय अनुकूलन योजनाको तीन मुख्य उद्देश्यहरू छन् । पहिलो- अनुकूलन क्षमता तथा उत्थानशील विकासमार्फत जलवायुजन्य सडकटासन्नता/जोखिमहरू घटाउने । दोस्रो- उपयुक्त क्षेत्र र विभिन्न तहमा भएका नयाँ योजना, रणनीति, कार्यक्रम तथा गतिविधिसँग अनुकूलन तथा न्यूनीकरणसँग सम्बन्धित विषयहरूलाई सहजीकरण गर्ने र तेश्रो- राष्ट्रिय अनुकूलन योजनाले विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको चाहनाअनुरूप मध्यम तथा लामो अवधि समयसम्मको अनुकूलन कार्यक्रमहरूलाई सम्बोधन गर्न सहयोग पुऱ्याउने रहेका छन् ।

नेपालको राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम युएनएफसिसिसीको जलवायु परिवर्तन अनुकूलन मापदण्डको परिधिभित्र रहेर विभिन्न सरोकारवालाहरूसँगको व्यापक छलफलबाट तयार पारिएको दस्तावेज हो । छोटकरीमा नापा भनिने नेपालको

राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रममा कृषि तथा खाद्य, जलवायुजन्य प्रकोप, सहरी आवास-व्यवस्था तथा पूर्वाधार, जनस्वास्थ्य, वन तथा जैविक विविधता र जलस्रोत तथा ऊर्जा गरी ६ ओटा विषयहरूमा अनुकूलनका कार्ययोजनाहरू समाविष्ट छन् । उल्लिखित प्रत्येक विषय समूहअन्तर्गतका अनुकूलनका कार्यक्रमहरू त्यस क्षेत्रका अति संवेदनशीलताको विश्लेषण गरी विषयगत कार्य टोलीले सरोकारवाला र विज्ञसँगको सहकार्यपछि तयार पारेको हो ।

राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम प्रतिवेदन मन्त्रीपरिषद्बाट आश्विन १२, २०६७ मा स्वीकृत भएको थियो । त्यसैअन्तर्गतको राष्ट्रिय अनुकूलन योजना सन् २०२१ मा निर्माण भएको छ । राष्ट्रिय अनुकूलन योजनामा कुल ६४ ओटा प्राथमिकता प्राप्त अनुकूलनका कार्यक्रमहरू छन् । त्यस्ता राष्ट्रिय अनुकूलनका कार्यक्रमहरू सन्चालन गर्नको लागि कोपेनहेगेनमा भएको पक्षराष्ट्रहरूको वार्षिक बैठक (कोप) पछि हरित जलवायु कोष (Green Climate Fund) को स्थापना गरिएको थियो । हाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय वातावरण कार्यक्रम (United Nations Environment Programme, UNEP) ले हरित जलवायु कोष (Green Climate Fund, GCF) को आर्थिक सहयोगमा 'राष्ट्रिय अनुकूलन योजना तर्जुमाको लागि क्षमता विकास' परियोजनामार्फत राष्ट्रिय अनुकूलन योजना प्रक्रियाको कार्यान्वयन वन तथा वातावरण मन्त्रालयको जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन महाशाखाद्वारा राष्ट्रिय आवश्यकतामा आधारित, लैङ्गिक संवेदनशील र सहभागितात्मक तथा पारदर्शी ढङ्गले गरिरहेको छ । हरित जलवायु कोषको आर्थिक सहायतामा नेपालमा अन्य तीन कार्यक्रमहरू पनि सन्चालित छन् ।

स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजनाको राष्ट्रिय संरचना २०६८ (Local Adaptation Plan of Action, LAPA 2011)

राष्ट्रिय तथा स्थानीय विकास योजना प्रक्रियामा जलवायु अनुकूलनका कार्यक्रमहरू समायोजन गरी जलवायु अनुकूलनताको अवस्था सिर्जना गर्नु स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजनाको लक्ष्य रहेको छ । जसको निर्माण राष्ट्रिय अनुकूलन योजना निर्माण भएको एकवर्षपछि गरिएको हो । राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रमले प्राथमिकता निर्धारण गरेको कार्यक्रममार्फत अनुकूलनका सेवा प्रवाह गर्न यो कार्ययोजनाले सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ । छोटकरीमा लापा भनिने यसको रूपरेखाले जलवायु अनुकूलन र यसका प्रभावको पुनरावृत्तिलाई

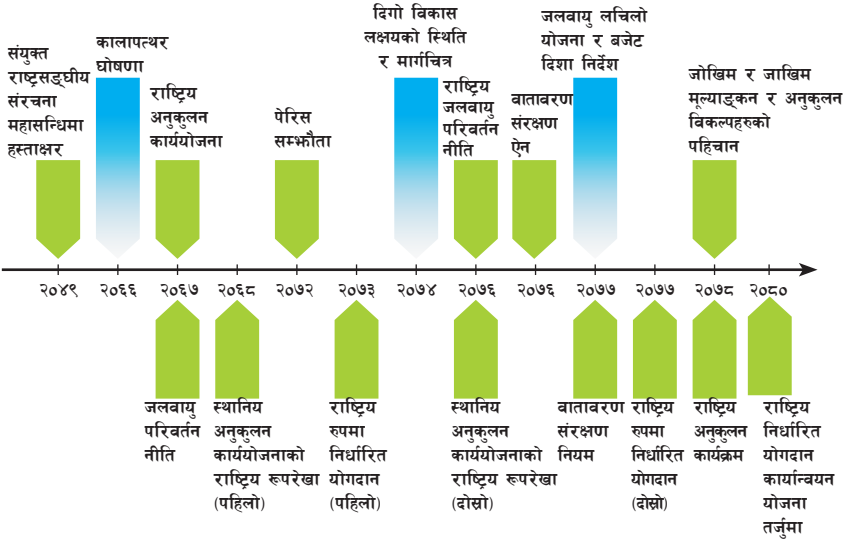
स्थानीय र राष्ट्रिय योजनाको प्रक्रियामा एकीकृत गराउने सुनिश्चितता प्रकट गर्दछ ।

लापाको मुख्य उद्देश्य जलवायुप्रति अति संवेदनशील समुदायको पहिचान गर्ने र त्यो सँगै अनुकूलनताको पहिचान तथा प्राथमिकता निर्धारण गर्ने र त्यसअनुरूपको स्थानीय योजना बनाई त्यसलाई स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५अनुरूप स्थानीयकरण गरी राष्ट्रिय योजनासँग एकीकृत गर्ने र उपयुक्त सेवा प्रदायकहरूको पहिचान गरी परिचालन गर्ने, क्रमबद्ध रूपमा अनुकूलनसम्बन्धी गतिविधि कार्यान्वयन गर्ने, योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका निम्ति अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यलाई सक्रिय रूपमा सम्पादन गर्ने रहेका छन् । जलवायु परिवर्तन अनुकूलनताका लागि लापालाई स्थानीय अनुकूलन कार्य योजना र सबै क्षेत्रगत विकास योजनाबिच सामन्जस्यता कायम गरी अगाडि बढाउनुपर्ने आवश्यकता महसुस गरिएको छ ।

राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६

वि.सं. २०६७ मा पहिलो जलवायु परिवर्तन नीति लागु गरेपछि जलवायु परिवर्तनको क्षेत्रमा विकास भएका विभिन्न राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय नवीन आयामहरूलाई प्रभावकारी रूपले सम्बोधन गर्न र उक्त नीतिको कार्यान्वयनबाट प्राप्त सिकाइलाई समेत समेट्ने गरि नयाँ जलवायु परिवर्तन नीति तर्जुमा गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरियो । जसअनुरूप नेपालको राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ बनाएर लागु गरिएको छ ।

यस नीतिले जलवायु परिवर्तनका प्रतिकूल प्रभावहरूको जोखिम न्यूनीकरण गर्दै उत्थानशील समाज निर्माण गर्ने अपेक्षा लिएको छ । विभिन्न आठओटा विषयगत तथा चारओटा अन्तर विषयगत (क्रस कटिङ) क्षेत्रसँग सम्बद्ध नीति, रणनीति तथा कार्यनीतिहरू समावेश गरिएको यस नीतिले वन, जैविक विविधता र जलाधारको क्षेत्रमा जलवायु उत्थानशील पारिस्थितिकीय प्रणालीको विकास गरी वातावरणीय सेवाहरूको दिगो रूपमा सुनिश्चितता गर्न जोड दिएको छ । यो सबै कार्यक्रम र उद्देश्यहरू पूरा गर्न र अन्य जलवायुसम्बन्धी क्रियाकलापको लागि नेपाल सरकारको तर्फबाट वन तथा वातावरण मन्त्रालयले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समन्वय गरिरहेको छ ।

नेपाल सरकारको जलवायु सम्बन्धी विभिन्न राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूको समयरेखा

नेपाल सरकारले गरेका अन्तराष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू

पेरिस सम्झौता सन् २०१५

सन् २०१५ डिसेम्बरमा फ्रान्सको राजधानी पेरिसमा भएको जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी निकाय युएनएफसिसिसीका पक्षराष्ट्रहरूको सम्मेलन (कोप) विश्वको तापक्रम वृद्धिलाई २१ औं शताब्दीको अन्त्यसम्ममा १.५ मा राख्ने र २ डिग्री सेल्सियसभन्दा बढ्न नदिने लक्ष्यसहित सम्झौता गरेका थिए । यसलाई छोटकरीमा पेरिस सम्झौता भनिन्छ । उत्सर्जन कटौतीको बाध्यकारी प्रावधान रहेको क्योटो प्रोटोकलको अवधि सकिने भएकोले र जलवायु परिवर्तनको प्रभाव भन्ने बढेसँगै विश्वलाई नयाँ महासन्धिको आवश्यकता थियो । जसलाई एकहदसम्म पेरिस सम्झौताले पूरा गर्‍यो ।

नेपालले पनि पेरिस सम्झौता अनुमोदन गरेर पक्षराष्ट्र बन्यो । पेरिस सम्झौतामा जलवायु न्यूनीकरणको लागि हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौती गर्ने र जलवायु अनुकूलनसम्बन्धी कार्यहरूप्रति प्रतिबद्धतासहित हानि र क्षतिको अनुपातमा

स्रोत परिचालन गर्ने प्रावधान छ । सबैभन्दा सङ्कटासन्न समुदायको लागि जलवायुजन्य प्रकोपबाट सुरक्षाका उपायहरू पनि अवलम्बन गरिने सहमति पनि छ । सम्झौताअन्तर्गत पक्षराष्ट्रहरूले आफ्नो कार्बन उत्सर्जन घटाउने कार्यक्रमको योजनासहितको राष्ट्रिय रूपमा निर्धारित योगदान (एनडिसी) युएनएफसिसिसीको सचिवालयलाई प्रत्येक पाँच वर्षमा बुझाउनुपर्ने हुन्छ । साथै त्यसका प्रगतिको जानकारी गराउनुपर्ने हुन्छ । नेपालले हालसम्म दुईओटा राष्ट्रिय रूपमा निर्धारित योगदान (एनडिसी) तयार पारेको छ ।

राष्ट्रिय रूपमा निर्धारित योगदान (एनडिसी)

पेरिस जलवायु सम्झौताको पक्षराष्ट्र भएकोले नेपालले पहिलो राष्ट्रिय रूपमा निर्धारित योगदान (Nationally Determined Contributions, NDC) मार्गचित्र सन् २०१६ मा बनाएको थियो भने दोस्रो सन् २०२० मा बनाएर युएनएफसिसिसीलाई पेस गरेको थियो । पछिल्लो एनडिसीमा नेपालले राष्ट्रिय रूपमा निर्धारित योगदान मार्गचित्रमा महत्वाकाङ्क्षी योजना पेस गरेको छ । जसअनुसार सन् २०५० सम्ममा नेपालले आफ्नो कार्बन उत्सर्जनलाई शून्यमा झार्ने ९नेट जिरो० लक्ष्य अगाडि सारेको छ । यसले परिमाणात्मक र नीतिगत न्यूनीकरणका लक्ष्यहरूका साथै अनकूलनका प्राथमिकताहरू समेत निर्धारण गरेको छ ।

एनडिसीका लक्ष्यहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चितताका लागि वन तथा वातावरण मन्त्रालयको नेतृत्वमा जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण तथा अनकूलन 'राष्ट्रिय निर्धारित योगदान कार्यान्वयन योजना' तर्जुमा भएको छ । नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद्बाट वि. सं. २०८० को असार महिनामा स्वीकृत उक्त योजनामा एनडिसीको विभिन्न क्षेत्रगत तथा उपक्षेत्रगत लक्ष्य प्राप्तिका लागि गरिने क्रियाकलापहरूको अनुगमन सूचक, समयरेखा र आवश्यक स्रोत समेत उल्लेख गरिएका छन् ।

दिगो विकास लक्ष्यमा जलवायु परिवर्तनको अवस्था

पृथ्वीको वातावरणीय पक्षलाई समेत अनावश्यक दोहन नगरी भावी पुस्ताको आवश्यकता पूरा गर्नको लागि गरिने विकासको मोडललाई दिगो विकास भनिन्छ । व्यक्ति वा समूहको वातावरण र प्राकृतिक स्रोत साधनसँगको

अन्तर्क्रियाले भविष्यमा आवश्यक पर्ने स्रोतसाधनको आपूर्तिमा नकारात्मक प्रभाव नहोस् भन्ने अवस्थाको समेत परिकल्पना गरिएको छ । समग्रमा दिगो विकासले मानवजातिको प्रगतिसँगै पृथ्वी र यहाँका अरु जीवनहरूको संरक्षण र दिगो व्यवस्थापनलाई जोड दिएको छ । त्यसैअनुसारका 'दिगो विकास लक्ष्यहरू' निर्धारण गरिएको छ ।

दिगो विकासका १७ ओटा लक्ष्य छन् जुन मानवजाति र पृथ्वीको सहविकासका लागि गरिएको एक अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य हो । यस विषयमा औपचारिक छलफल सर्वप्रथम सन् २०१२ को जुन महिनामा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सम्मेलन भएको स्थल रियो दि जेनेरियोमा भएको थियो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घका १९३ सदस्य राष्ट्रहरूको सहभागितामा पारित गरिएको उक्त विकास लक्ष्य सन् २०१६ को जनवरी १ देखि लागु भएको थियो ।

दिगो विकास लक्ष्यका १७ लक्ष्यमध्ये १३ औँ लक्ष्यले जलवायु परिवर्तन र यसको प्रभाव नियन्त्रणको लक्ष्य राखेको छ । नेपालले आफ्नो दिगो विकास लक्ष्य पूरा गर्ने कार्यक्रमको कार्यान्वयन गर्न वार्षिक औसत रु. २० खर्ब २५ अर्ब रकम आवश्यक पर्ने अनुमान गरेको छ । उक्त वार्षिक औसत रकममध्ये रु. ११ खर्ब ११ अर्ब सरकारी क्षेत्रबाट, रु. ७ अर्ब ३९ अर्ब निजी क्षेत्रबाट, रु. ८७ अर्ब सहकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट, रु. ८८ अर्ब घरपरिवार क्षेत्रबाट लगानी गर्नुपर्ने अनुमान गरिएको छ । नेपाल सरकारले सरकारी र निजी क्षेत्रबाट हुने लगानीमा नपुग हुने वित्तीय स्रोत व्यवस्थापनको लागि आन्तरिक रूपमा प्रगतिशील करको व्यवस्था र करको आधार फराकिलो बनाउने गरी कर प्रशासनमा सुधार गर्ने, निजी तथा अन्य क्षेत्रलाई लगानीमा प्रोत्साहन गर्ने, सार्वजनिक निजी साभेदारी व्यवस्था प्रभावकारी बनाउनुका साथै वैदेशिक विकास सहायता र वैदेशिक लगानीको परिचालन गर्ने नीति लिएको देखिन्छ । तसर्थ दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्त गर्नु भनेको जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरणको लागि र अनुकूलनको लागि काम गर्नु पनि हो ।

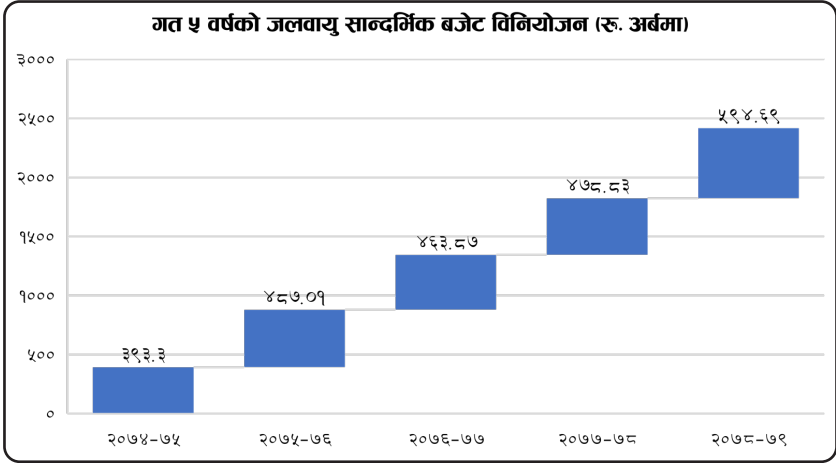
जलवायु परिवर्तन र वातावरण संरक्षणका लागि बजेट विनियोजन र खर्चको वितरण (विगत ५ वर्षको तुलनात्मक तथ्याङ्क)

नेपालमा आर्थिक वर्ष २०६९/७० देखि राष्ट्रिय बजेटमा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी छुट्टै बजेट सङ्केतको अभ्यास गरिँदै आएको छ । यसबाट बजेट विनियोजनमा जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलन कार्यका लागि कति रकम विनियोजित भयो भन्ने मापन गर्न साथै जलवायु परिवर्तनको क्षेत्रमा बजेटको सुनिश्चितता गर्न र कार्यप्रगति मापन गर्न सहज भएको छ । विगत केही वर्षको अनुभवबाट विभिन्न तह र क्षेत्रका विकास योजनाहरूमा जलवायु परिवर्तनको विषयलाई एकीकृत गरी जलवायु परिवर्तन नीतिको उद्देश्य हासिल गर्न बजेट कोडको मात्र प्रयोग अपर्याप्त हुने हुँदा यो विषयलाई योजना तर्जुमाकै चरणमा सम्बोधन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

वातावरण संरक्षण नियमावली २०७७ को नियम २५ को उपनियम १ र ३ मा क्रमशः जलवायु परिवर्तनको अवस्था, यसबाट परेको असर तथा उत्पन्न जोखिमका विषयमा वन तथा वातावरण मन्त्रालयले र तापक्रम, वर्षा र जलप्रवाहलगायतका जलवायुजन्य अवयवहरूको आधारमा जलवायु परिवर्तन परिदृष्यसम्बन्धी विषयमा जल तथा मौसम विज्ञान विभागले प्रत्येक पाँच वर्षमा राष्ट्रिय प्रतिवेदनहरू प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । सोही नियमको उपनियम ४ मा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापनसम्बन्धी योजना तर्जुमा र प्राथमिकीकरण गर्न सक्ने उल्लेख छ । यसै पृष्ठभूमिमा वन तथा वातावरण क्षेत्रका कार्यक्रम तथा योजना तर्जुमा गर्ने क्रममा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी विषयलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न सहजीकरण गर्ने उद्देश्यले 'वन तथा वातावरणको क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापनका लागि योजना तर्जुमासम्बन्धी दिग्दर्शन, २०७७' जारी भएको छ । यसको मुख्य उद्देश्य वन तथा वातावरण क्षेत्रका विकास योजना, कार्यक्रम र बजेटमा जलवायु परिवर्तनको विषयलाई एकीकृत गर्दै प्राकृतिक, सामाजिक तथा आर्थिक प्रणालीलाई जलवायु उत्थानशील बनाउन योगान गर्नु रहेको छ ।

विभिन्न आर्थिक वर्षमा जलवायु परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्नको लागि गरिएको बजेट विनियोजन

आर्थिक वर्ष	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कुल जलवायु सान्दर्भिक बजेट विनियोजन (रु. अर्बमा)	३९३.३०	४८७.०१	४६३.८७	४७८.८३	५९४.६९
अति सान्दर्भिक (रु. अर्बमा)	५७.७३ (४.५)	५८.१० (३२.६)	७९.८० (५.२१)	७९.१० (५.३३)	९४.१० (५.७१)
सान्दर्भिक (रु. अर्बमा)	३३५.६२ (२६.२)	४२९.१० (३२.६)	३८४.१० (२५.०५)	३९९.७० (२७.१)	४५५.६७ (२७.६)

विगत ५ वर्षमा कुल जलवायु सान्दर्भिक बजेटको विनियोजन बढेको देखिन्छ ।

जलवायु परिवर्तन र गुटेरेसको नेपाल भ्रमण

संयुक्त राष्ट्र सङ्घका महासचिव एन्टोनियो गुटेरेसको २०८० कात्तिक १२ देखि १५ गतेसम्म चार दिने नेपाल भ्रमण गर्नुभएको छ । नेपाल जस्तो जलवायु परिवर्तनको कारण उच्च जोखिममा परेको हिमाली राष्ट्रको लागि त यो भ्रमणले धेरै आशा जगाएको छ । विश्वभरि जलवायु परिवर्तन, यसबाट हुनसक्ने असरहरू र त्यसको न्यूनीकरणबारे थुप्रै बहसहरू भइरहँदा संयुक्त राष्ट्र सङ्घका महासचिवको नेपाल भ्रमण भएको हो ।

महासचिव एन्टोनियो गुटेरेसले सगरमाथा र अन्नपूर्ण आधार सिविरको समेत भ्रमण गर्नुभयो । अन्नपूर्ण आधार सिविरको भ्रमणको क्रममा जलवायु परिवर्तनले हिमाली भेगमा देखिएको असरलाई अँल्याउँदै गुटेरेसले विश्वको तापमानलाई पेरिस सम्झौताअनुरूप कायम राख्न कार्बन उत्सर्जन नियन्त्रण गर्न विश्व समुदाय सामु अपिल गर्नुभयो । नेपालको हिमाली भेगमा भएको तापमानको वृद्धिले विगत तीस वर्षको अवधिमा यहाँका हिमनदीहरू पग्लिएर करिब एक तिहाइ बरफ गुमाएको तथ्याङ्क पेस गर्दै गुटेरेसले हिमपहिरो, बाढीबाट हिमाली भेगमा बसोबास गर्ने मानिसहरू सबैभन्दा पहिले प्रभावित हुन सक्ने जोखिमतर्फ विश्वको ध्यानाकर्षण गराउनुभएको छ । गुटेरेसले जलवायु कोषमा दान अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई समुदायलाई अपिल पनि गर्नुभएको छ ।

जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा नेपालले अपनाउनुपर्ने भावी कार्यदिशा र सुझावहरू

जलवायु परिवर्तनका कारण अत्यधिक जोखिममा परेको राष्ट्रहरूको सूचीमा नेपालको स्थान उच्च छ । जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक असर नेपालको जनधन, अर्थतन्त्र, जनजीविका, कृषि, जनस्वास्थ्य, पूर्वाधार विकास र पर्यटन सबैमा परेको छ । भविष्यमा पनि जलवायुजन्य विपत्को प्रभाव र सङ्ख्या बढ्ने देखिन्छ । नेपाल जस्तो कम क्षमता भएको देशले जलवायुमैत्री विकासको कार्यक्रमहरू बनाउँदा यसले भविष्यमा हुने क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्दछ । त्यसको लागि विभिन्न नीतिगत सुधार, कार्ययोजना र कार्यक्रमहरू गर्दै जलवायु परिवर्तनको न्यूनीकरण र अनुकूलन गर्नु मनासिव हुन्छ । यसका लागि नेपालले अपनाउनुपर्ने कार्यदिशालाई सुझावका रूपमा यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- जलवायुजन्य जोखिमको वर्तमान र भविष्यका अवस्थाको मिहिन लेखाजोखाको लागि वैज्ञानिक अध्ययन अनुसन्धानमा जोड र त्यसमा लगानी ।
- हावापानी र मौसमसम्बन्धी जानकारी र भविष्यवाणी गर्न सक्ने भरपर्दो मौसम पूर्वानुमानका साधनहरूको व्यवस्था, लगानी र त्यसबारेमा सचेतना तथा प्रयोग ।
- जलवायुजन्य विपत्बाट बच्न र यसलाई न्यूनीकरण गर्ने उपायको व्यवस्था र विभेदरहित पहुँचको पहल ।
- जलवायु परिवर्तनले महिला, बालबालिका तथा सीमान्तकृत वर्गमा पारेको र पार्नसक्ने असरको पहिचान र त्यसको अनुकूलन र न्यूनीकरणको लागि विशेष कार्यक्रमको व्यवस्था ।
- जलवायु परिवर्तनबाट हुन सक्ने हानि र नोक्सानीसँग जुध्न विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कोषबाट प्राप्त हुने आर्थिक स्रोतमा पहुँच बढाउँदै त्यसको खर्चको पारदर्शी व्यवस्था ।
- राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतबाट जम्मा गरिएको आर्थिक स्रोतको परिचालनको लागि साथै अनुकूलन र न्यूनीकरणका कार्यक्रम सन्चालनको लागि प्रभावकारी संयन्त्रको विकास ।

विषयवस्तुसँग सम्बन्धित शब्दावली र परिभाषा

जलवायु परिवर्तन : जलवायु परिवर्तनले सामान्यतया ३० वर्षको मौसम परिवर्तन र प्राकृतिक जलवायु परिवर्तनको तुलनात्मक समीक्षा गर्दा आउने परिवर्तनलाई जनाउँछ ।

ग्लोबल वार्मिङ : ग्लोबल वार्मिङले पृथ्वीको सतहको बढ्दो तापक्रमलाई जनाउँछ । धेरैले प्रयोग गरेजस्तो 'ग्लोबल वार्मिङ' र 'जलवायु परिवर्तन' समानार्थी शब्द होइनन् । जलवायु परिवर्तनले हावा र वर्षा जस्ता बान्कीहरूमा हुने अन्य परिवर्तनहरूलाई पनि समेट्छ ।

जलवायु परिवर्तनशीलता : जलवायुसम्बन्धी मौसमी घटनाहरूको औसत अवस्थाहरू भन्दा भिन्नता हुनुलाई जलवायु परिवर्तनशीलता भनिन्छ ।

अनुकूलन : अनुकूलन भन्नाले पर्यावरणीय, सामाजिक तथा आर्थिक प्रणालीसँग समायोजन भन्ने बुझिन्छ ।

उत्सर्जन : उत्सर्जन भन्नाले ग्यास र अन्य पदार्थहरूलाई जनाउँछ, जुन मानव गतिविधिहरू जस्तै: ऊर्जा उत्पादन र यातायातको परिणामको रूपमा वायुमण्डलमा छोडिन्छ ।

जलवायु लचिलोपन : जलवायु लचिलोपनले जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित चरम मौसमी घटनाहरूबाट भएको प्रकोपपछि सामान्य अवस्थामा फर्कनु वा पुनःप्राप्तिसहित जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूसँग समुदायहरूले सामना गर्न सक्ने तरिकाहरूलाई जनाउँछ ।

हरितगृह ग्यास : कार्बनडाइअक्साइड, मिथेन, नाइट्रोजन अक्साइड, सिएफसी, एचसीएफसी र एचएफसी सबैलाई हरितगृह ग्यासहरू भनिन्छ ।

हरितगृह प्रभाव : वायुमण्डलमा हरितगृह ग्यासहरूको उपस्थितिले सूर्यको तापलाई जालमा पाछ, पृथ्वीको वरिपरिको हावालाई काँचको पर्खाल र हरितगृहको छाना जस्तै न्यानो बनाउँछ र पृथ्वीको बाहिर जानबाट रोक्छ । यसलाई हरितगृह प्रभाव भनिन्छ ।

जलवायु जोखिम : जीविकोपार्जनमा सम्पदा र वातावरणमा जलवायु परिवर्तनको कारण हुने हानिकारक प्रभावलाई जलवायु जोखिम भनिन्छ ।

जलवायु वित्त : जलवायु परिवर्तनका आयामहरूलाई सम्बोधन गर्न विकसित मुलुकबाट विकासशील मुलुकहरूमा प्रवाह हुने वित्तलाई जलवायु वित्त भनिन्छ ।

जलवायु कोष : जलवायु परिवर्तनका असर सम्बोधन गर्न बहुपक्षीय, द्विपक्षीय र राष्ट्रिय स्तरमा छुट्टयाइएको स्रोत नै जलवायु कोष हो ।

नेट शून्य : शुद्ध शून्य एक अवस्था हो जहाँ वातावरणमा प्रवेश गर्ने कुल हरितगृह ग्यास उत्सर्जन वायुमण्डलबाट हटाइने कार्बन बराबर हुन्छ ।

पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन : पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन (COP) जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रास्य महासन्धिको सर्वोच्च निकाय हो, जुन निर्णय गर्ने उच्च निकायका रूपमा रहेको छ ।

वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन : यस प्रक्रियाद्वारा प्रस्तावित परियोजना वा कार्यक्रमहरूको वातावरणीय परिणामहरू मूल्याङ्कन गरिन्छ जसलाई वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन भनिन्छ ।

चरम मौसम घटना : एक विशेष स्थान वा समयमा हुने दुर्लभ मौसमी अवस्थाहरू जस्तै: तीव्र आँधी वा तातो लहरलाई चरम मौसम घटना भनेर चिनिन्छ ।

दिगो विकास लक्ष्यहरू : दिगो विकास लक्ष्यहरू सन् २०१५मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा निर्धारित १७ ओटा अन्तरसम्बन्धित लक्ष्यहरूको एक सेट हो, जुन सन् २०३० सम्म हासिल गर्न सकिन्छ । जसले विश्वको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि विस्तृत रूपरेखा प्रदान गर्दछ ।

तीन तहका सरकारबिचको अन्तरसम्बन्ध र समन्वय

✍ मोहनलाल आचार्य

संविधानको कार्यान्वयनमा राजनीतिक क्षेत्रमा थुप्रै कामहरू भएपनि प्रसाशनिक र वित्तीय सङ्घीयताका सन्दर्भमा भने महत्त्वपूर्ण कामहरू गर्न बाँकी नै छन् ।

पृष्ठभूमि

नेपालको संविधान जारी भएको करिब ८ वर्ष र संविधानबमोजिम सङ्घीय प्रणालीको अभ्यास भएको ६ वर्ष पूरा भइसकेको छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले दोस्रो कार्यकालको पनि दास्रो वर्ष प्रारम्भ गरेका छन् । सङ्घीय प्रणालीको नौलो अभ्यासअन्तर्गत थुप्रै प्रगतिहरू भएपनि सेवा प्रवाह, कर्मचारी व्यवस्थापन र योजना तर्जुमा तथा बजेट विनियोजन जस्ता विषयमा अभ्यासका क्रममा भएका कतिपय कमीकमजोरीका कारण प्रारम्भमै थुप्रै आलोचनासमेत हुन थालेका छन् । संविधानको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा मूलतः राजनीतिक सङ्घीयताका सन्दर्भमा थुप्रै कामहरू भएका छन् तर प्रसाशनिक र वित्तीय सङ्घीयताका सन्दर्भमा भने महत्त्वपूर्ण कामहरू गर्न बाँकी नै छन् ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिचको अन्तरसम्बन्ध समन्वय, सहकारिता र सहअस्तित्वको सिद्धान्तमा आधारित हुने^१ गरी सहकार्यमूलक सङ्घीय प्रणालीको अवलम्बन गरेको नेपालको संविधान कार्यान्वयन गर्न सङ्घीय संसद्बाट संविधानको धारा २३५ (१) बमोजिम सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (अन्तरसम्बन्ध तथा समन्वय) ऐन, २०७७ कार्यान्वयनमा रहेको छ । त्यसैगरी संविधानको धारा २३५ (२) र (३) बमोजिम प्रदेश तथा स्थानीय तह (समन्वय तथा विवाद समाधान) ऐन, गण्डकी र सुदूरपश्चिम प्रदेश सभाबाट जारी भएका छन् ।

✍ लेखक आचार्य अधिवक्ता हुनुहुन्छ ।

१. नेपालको संविधानको धारा २३२(१)

उल्लिखित ऐनहरूको कार्यान्वयनको अवस्था, देखापरेका चुनौतीहरू र तीनओटै तहबाट अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यदिशाको पहिचान गरी सङ्घीय संविधानको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकार, सङ्घीय संसद् र केही सामाजिक सङ्घसंस्थाहरूबाट अध्ययनको थालनी भएका छन् ।

सङ्घीय प्रणालीमा राज्यका तहहरूबिच जतिसुकै सावधानीपूर्वक अधिकारको विभाजन गरिएपनि तिनको कार्यान्वयन र प्रयोगमा समस्या उत्पन्न हुनु अस्वाभाविक होइन । संविधानको अनुसूचीबमोजिम प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूलाई प्राप्त अधिकारको प्रयोग गर्दा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह, अन्तरप्रदेश तथा स्थानीय तहबिच समन्वय र सहकार्य अपरिहार्य हुन्छ । कतिपय विषयहरू सङ्घ र प्रदेशबिच सरोकार रहेका छन् भने कतिपय विषयहरू प्रदेश-प्रदेश तथा प्रदेश-स्थानीय तहबिचको साभा सरोकारका विषयहरू छन् । त्यसैगरी तीन तहका अधिकारको एकल सूचीमा रहेका विषयहरूमा समेत केही अष्पष्टता छन् । तिनको स्पष्टता र कार्यान्वयनका सम्बन्धमा पर्याप्त समन्वय हुन सकेन भने राज्यका तहहरूबिच द्वन्द्वको अवस्था समेत सृजना हुन सक्दछ । कुनै पनि प्रणाली आफैँमा दोषविहीन वा गुणविहीन हुँदैन । सङ्घीय प्रणालीको मर्म र भावनाअनुसार तीन तहबिचको अन्तरसम्बन्ध प्रभावकारी नभएको भन्ने गुनासाहरूलाई के कसरी सम्बोधन गर्ने भन्ने विषय आजको प्रमुख सवालको रूपमा रहेको छ । उक्त विषयलाई सम्बोधन गर्ने गरी कार्य विस्तृतीकरणलाई थप परिमार्जन गर्न प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयबाट गठित ५ ओटा विषयगत समिति कार्यरत छन् । यस आलेखलाई नीतिगत तहमा भएका प्रयासहरू, संस्थागत संरचनाबाट गरिएका अभ्यासहरू, हालसम्म देखा परेका मुख्य चुनौतीहरू र उक्त चुनौतीहरूको सम्बोधनका लागि गर्नुपर्ने आगामी कार्यभारमा केन्द्रित गरिएको छ ।

संवैधानिक व्यवस्था

नेपाल एक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यको रूपमा संविधानले नै परिभाषित गरेको छ । संविधानको प्रस्तावनामै केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यव्यवस्थाको अन्त्य गर्ने सङ्कल्प गरिएको छ भने संविधानको भाग-५ ले राज्यको संरचना र राज्यशक्तिको स्पष्ट बाँडफाँड गरेको छ । जसअन्तर्गत सङ्घीय, लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश र

स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने राज्यशक्तिको प्रयोग सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले यस संविधान तथा कानूनबमोजिम गर्ने व्यवस्था रहेको छ । राजनीतिक संरचनाका दृष्टिले यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत नेपालमा कायम रहेका अनुसूची-४ मा उल्लेख भएबमोजिमका जिल्लाहरू रहेका प्रदेश रहने स्थानीय तहअन्तर्गत गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्लासभा रहने र वडाको सङ्ख्यासङ्घीय कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था छ । साथै सङ्घीय कानूनबमोजिम सामाजिक, सांस्कृतिक संरक्षण वा आर्थिक विकासका लागि विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्र कायम गर्न सक्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण व्यवस्था संविधानमा नै गरिएको छ । राज्यशक्तिको अधिकार बाँडफाँडअन्तर्गत सङ्घको अधिकार संविधानको अनुसूची ५, प्रदेशको अधिकार अनुसूची ६, स्थानीय तहको अधिकार अनुसूची ८ मा रहेको छ । त्यसैगरी सङ्घ र प्रदेशको साभा अधिकार अनुसूची ७ र सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभा अधिकार अनुसूची ९ मा उल्लेख भएबमोजिम निश्चित गरिएको छ ।

आर्थिक अधिकारको प्रयोगका सम्बन्धमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो अधिकारभित्रको आर्थिक अधिकारसम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने^२ अधिकारसमेत संविधानले दिएको छ भने राजस्व र स्रोतको बाँडफाँडअन्तर्गत सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकार क्षेत्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्ने^३ व्यवस्था सुनिश्चित गरेको छ । उक्त व्यवस्थाअन्तर्गत प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा साभा सूचीभित्रको विषयमा र कुनै पनि तहको अधिकार सूचीमा नपरेका विषयमा कर लगाउने र उठाउने व्यवस्था भने नेपाल सरकारले निर्धारण गरेबमोजिम हुने उल्लेख छ ।

तहगत अन्तरसम्बन्ध

तीन तहबिचको अन्तरसम्बन्ध र समन्वयका सम्बन्धमा संविधानको भाग २० मा सङ्घ र प्रदेशबिचको व्यवस्थापिकीय अन्तरसम्बन्ध, प्रदेश र स्थानीय तहबिचको सम्बन्ध, प्रदेश-प्रदेशबिचको सम्बन्ध, प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा नेपाल सरकारका गृह र अर्थमन्त्री तथा प्रदेशका मुख्यमन्त्रीहरू सदस्य हुने गरी

२. ऐ. धारा ५९(१)

३. ऐ. धारा ६०(१)

अन्तरप्रदेश परिषद्को व्यवस्था छ । अन्तरप्रदेश परिषद्ले सङ्घ र प्रदेश तथा प्रदेश प्रदेशबिच उत्पन्न राजनीतिक विवाद समाधान गर्ने जिम्मेवारी पाएको छ भने संवैधानिक विवाद उत्पन्न भएमा सर्वोच्च अदालतको संवैधानिक इजलासले न्याय निरूपण गर्ने (धारा १३७) व्यवस्था छ ।

संविधानले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच समन्वय कायम गर्न सङ्घीय संसद्ले आवश्यक कानून बनाउने र प्रदेश स्थानीय तहबिच समन्वय कायम गर्न र कुनै राजनीतिक विवाद उत्पन्न भएमा प्रदेश सभाले सम्बन्धित गाउँपालिका, नगरपालिका तथा जिल्ला समन्वय समितिसँग समन्वय गरी त्यस्तो विवादको समाधान गर्न सक्छ । त्यसका लागि आवश्यक कार्यविधि प्रदेश कानूनबमोजिम हुने^४ व्यवस्था छ ।

प्रशासनिक सङ्घीयतालाई मजबुत पार्नको लागि सरकारी सेवाको गठन सम्बन्धमा सङ्घीय निजामती सेवा र आवश्यकताअनुसार अन्य सरकारी सेवाका अतिरिक्त प्रदेश मन्त्रीपरिषद्, गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाले आफ्नो प्रशासन सञ्चालन गर्न आवश्यकताअनुसार कानूनबमोजिम विभिन्न सरकारी सेवाहरूको गठन र सञ्चालन गर्न सक्ने^५ व्यवस्था छ ।

कानुनी व्यवस्था

संविधानको धारा २३५(१) बमोजिम सङ्घीय संसद्ले जारी गरेको सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ कार्यान्वयनमा छ । उक्त ऐनले एकल अधिकारका विषयमा एक अर्काको अधिकारमा हस्तक्षेप गर्न नपाइने र साझा अधिकारका विषयमा कानून निर्माण गर्दा विचार गर्नुपर्ने विषयका सम्बन्धमा एकापसमा परामर्श गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।^६ सङ्घले समयमा कानून नबनाएका कारण प्रदेश र स्थानीय तहले कानून बनाउन नपाएको गुनासोलाई सम्बोधन गर्दै ऐनमा सङ्घले कानून नबनाए पनि प्रदेश र स्थानीय तहले कानून बनाउन सक्ने बाटो खोलिएको छ । सङ्घ प्रदेश र स्थानीय तहबिचको सम्बन्धका आधारहरू तय गरेको उक्त^७ ऐनले कानून, नीति

४. ऐ. धारा २३५

५. ऐ. धारा २८५

६. सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन २०७७ को दफा ३(३) र ३(४)

तथा योजना तर्जुमाका सम्बन्धमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारबिच हुनुपर्ने समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध सम्बन्धि व्यवस्था^७ गरेको छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा रहेको प्रदेश समन्वय परिषद्को व्यवस्थालाई सो ऐनबाट फिकी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ मा राखिएको छ । जसअनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिचको समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध व्यवस्थित गर्न प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा नेपाल सरकारका अर्थमन्त्री, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्री, गृहमन्त्री, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्री, प्रदेश सरकारका मुख्यमन्त्रीहरू, प्रतिनिधि सभाका विपक्षी दलको नेता वा निजले तोकेको सदस्य, स्थानीय तहका प्रमुख, उपप्रमुखहरूमध्ये प्रदेश प्रदेशबाट एकजना पर्ने गरी तीनजना महिलासहित ७ जना सदस्यसहितको 'प्रदेश समन्वय परिषद्' गठन भएको छ । उक्त परिषद्को काम, कर्तव्य र अधिकार ऐनद्वारा निर्दिष्ट छ ।

प्रदेश र स्थानीय तहबिच अन्तरसम्बन्ध र समन्वय कायम गर्न र उत्पन्न राजनीतिक विवाद समाधान गर्न संविधानबमोजिम प्रदेश सभाले आवश्यक कानून तर्जुमा गर्न सक्ने संवैधानिक व्यवस्था^८ अनुसार गण्डकी र सुदूरपश्चिम प्रदेशले प्रदेश तथा स्थानीय तह (अन्तरसम्बन्ध तथा विवाद समाधान) ऐन जारी गरेका छन् ।

सङ्घ र प्रदेश

अन्तरसम्बन्ध र समन्वयको सन्दर्भमा संवैधानिक प्रावधानका अतिरिक्त सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको लागि साभ्ना सूचीमा रहेका अधिकारका विषयमा समन्वय र सहकार्यका आधारमा नीति निर्माण, योजना तर्जुमा, बजेट विनियोजन र कार्यान्वयन गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । सङ्घीय संसद्को माथिल्लो सदन राष्ट्रिय सभाले सङ्घीय एकाइहरूको सभाको रूपमा समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने, संविधानबमोजिम सङ्घ र प्रदेशबिच तथा प्रदेश-प्रदेशबिच उत्पन्न राजनीतिक विवाद हल गर्न प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा बन्ने प्रदेश समन्वय परिषद्मा प्रत्येक प्रदेशबाट मुख्यमन्त्रीहरू सदस्यको रूपमा सहभागी हुने जस्ता

७. ऐ. दफा ३

८. ऐ. परिच्छेद-३

९. नेपालको संविधानको धारा २३५ (२) र (३)

महत्त्वपूर्ण व्यवस्थाहरू गरिएको छ । राजनीति संयन्त्रकै रूपमा विषयगत समिति, विशेष समिति आदिमा सङ्घ र प्रदेशको प्रतिनिधित्व भई तत्काल देखा परेका समन्वय र सहकार्यसम्बन्धी विषयहरू हल गर्दै जाने जस्ता महत्त्वपूर्ण व्यवस्थाहरू समेत गरिएका छन् । त्यसैगरी नेपाल सरकारले राष्ट्रिय महत्त्वका विषयमा र प्रदेशहरूबिच समन्वय गर्नुपर्ने विषयमा प्रदेश मन्त्रीपरिषद्लाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने, आवश्यकताअनुसार सचेत गराउन, प्रदेश मन्त्रीपरिषद्लाई बढीमा ६ महिनासम्म निलम्बन वा विघटन गर्न सक्ने र त्यस्तो विघटन सङ्घीय संसद्बाट अनुमोदन भएमा ६ महिनाभित्र प्रदेश सभाको नयाँ निर्वाचन गर्न सक्ने संवैधानिक व्यवस्था छ ।^{१०}

प्रदेश सभाले कानुन बनाउँदा सङ्घीय कानुनसँग बाफिने गरी बनाउन नमिल्ने, दुई वा सो भन्दा बढी प्रदेशले अनुसूची -६ मा उल्लिखित कुनै विषयमा कानुन बनाउन सङ्घीय सरकार समक्ष अनुरोध गरेमा सङ्घीय संसद्ले आवश्यक कानुन बनाउन सक्ने, सङ्घले प्रदेशको क्षेत्राधिकारका विषयमा कानुन बनाउँदा सहकार्य गर्नुपर्ने, प्रदेशले बनाएका कानुनको एकप्रति सङ्घीय सरकारलाई बुझाउनुपर्ने र सङ्घले साभ्ना सूचीका विषयमा र आर्थिक अधिकारका अन्य क्षेत्रमा प्रदेशलाई समेत लागु हुने गरी आवश्यक नीति, मापदण्ड र कानुन बनाउन सक्नेजस्ता व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विषयहरू नेपालको संविधान र विभिन्न ऐनहरूले समेटेका छन् । त्यसैगरी सङ्घले प्रशासनिक सङ्घीयताअन्तर्गत प्रदेशको लागि आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था गर्ने, आवश्यकताअनुसार कर्मचारीको समायोजनको व्यवस्था मिलाउने जस्ता विषयसमेत समेटिएको छ ।

प्रदेश-प्रदेश

एक प्रदेशले अर्को प्रदेशको बासिन्दालाई आफ्नो प्रदेशको कानुनबमोजिम समान सुरक्षा, व्यवहार र सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ । प्रदेश-प्रदेशबिचको अन्तर सम्बन्धअन्तर्गत एक प्रदेशले अर्को प्रदेशको कानुनी व्यवस्था वा न्यायिक एवम् प्रशासकीय निर्णय वा आदेश कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नुपर्ने, एक प्रदेशले अर्को प्रदेशसँग साभ्ना चासो, सरोकार र हितको विषयमा सूचना आदान प्रदान गर्न, परामर्श गर्न, आफ्नो कार्य र विधायनका बारेमा

१०. ऐ. धारा २३६

आपसमा समन्वय गर्न र आपसी सहयोग विस्तार गर्न सक्नेछन् । अन्तरप्रदेश व्यापारअन्तर्गत एक प्रदेश वा स्थानीय तहबाट अर्को प्रदेश वा स्थानीय तहको क्षेत्रमा हुने वस्तुको ढुवानी वा सेवाको विस्तार वा कुनै प्रदेश वा स्थानीय तहको क्षेत्रमा हुने वस्तुको ढुवानी वा सेवाको विस्तारमा कुनै किसिमको बाधा अवरोध गर्न वा कुनै कर, शुल्क, दस्तुर वा महशुल लगाउन वा त्यस्तो सेवा वा वस्तुको ढुवानी वा विस्तारमा कुनै किसिमको भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था छ ।

प्रदेश र स्थानीय तह

नेपाल सरकारले आफैँ वा प्रदेश सभामार्फत गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकालाई सहयोग गर्न र निर्देशन दिन सक्नेछ । त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकाको कर्तव्य हुनेछ ।^{११} प्रदेश, गाउँपालिका र नगरपालिकाबिच समन्वय कायम गर्न र कुनै राजनैतिक विवाद उत्पन्न भएमा प्रदेश सभाले सम्बन्धित गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला समन्वय समितिसँग समन्वय गरी त्यस्तो विवादको समाधान गर्न सक्ने र विवाद समाधान गर्ने प्रक्रिया र कार्यविधि प्रदेश कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था छ ।^{१२} त्यसैगरी गाउँपालिका र नगरपालिकाको कर्मचारी र कार्यालयसम्बन्धी व्यवस्था प्रदेशले बनाएको कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था रहेको छ ।^{१३}

तहगत समन्वयको अवस्था

प्रधानमन्त्री नेतृत्वको अन्तरप्रदेश परिषद्का तीनओटा बैठक भएका छन् । संवैधानिक व्यवस्थाअनुरूपको अन्तरप्रदेश परिषद् र तीन तहको अन्तर सम्बन्धसम्बन्धी ऐनले व्यवस्था गरेको राष्ट्रिय समन्वय परिषद्को सचिवालयको रूपमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद् कार्यालयले तीन तहको अन्तरसम्बन्धका लागि योजनाबद्ध रूपमा कार्य सुरु गरेको छ । अन्तरप्रदेश परिषद्का बैठकबाट पारित २९ बुँदे कार्ययोजना कार्यान्वयनमा छन् । त्यसैगरी सबै प्रदेशले प्रदेश समन्वय परिषद्का बैठकहरू आयोजना गरेका छन् । राष्ट्रिय समन्वयपरिषद्को पनि २ ओटा बैठक सम्पन्न भएका छन् ।

११. ऐ. धारा २३२

१२. ऐ. धारा २३५ (२) र (३)

१३. ऐ. धारा २२७

२०८० आषाढ १६ गते पोखरामा सम्पन्न राष्ट्रिय समन्वय परिषद्को दोस्रो बैठकले ६ महिनाभित्र कार्य विस्तृतीकरणमा परिमार्जन गर्ने गरी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयलाई निर्देशन दिएको छ । विज्ञसहितको संलग्नतामा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयका सचिवहरूको नेतृत्वमा ५ ओटा समितिहरू (१. सामाजिक समिति, २. पूर्वाधार समिति, ३. कानून समिति, ४. अर्थ समिति र ५. शासन तथा सुरक्षा समिति) ले तयार गरेको प्रारम्भिक प्रतिवेदनमाथि विज्ञहरूको परामर्श सुरु भएको छ । अतः नेपालको संविधानमा भएका व्यवस्थाबाहेक सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट तीन तहबिचको अन्तरसम्बन्ध र समन्वय सम्बन्धमा केही अभ्यास र प्रगतिहरू हासिल भएका छन् । ती उपलब्धिहरूलाई बुँदागत रूपमा यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छः

- सङ्घीय संसद्बाट २०७७ श्रावणमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (अन्तरसम्बन्ध र समन्वय) ऐन, २०७७ जारी भई कार्यान्वयनमा आएको छ ।
- सङ्क्रमणकालीन व्यवस्थाअन्तर्गत संविधानको धारा २९६ बमोजिमको अधिकार प्रयोग गरी सङ्घीय संसदले बनाएको स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ कार्यान्वयनमा छ ।
- तत्कालीन मुख्य सचिव सोमलाल सुवेदीको अध्यक्षतामा बनेको समितिबाट मिति २०७३ माघ १८ गते जारी भएको कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदनले एकल अधिकार र साभ्ना अधिकारका विषयमा संविधानको अनुसूची र अन्य कानूनमा भएका व्यवस्थाको करिब १७९५ बुँदामा विस्तृतीकरण गरि कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो । प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयबाट उक्त प्रतिवेदनको पुनःविस्तृतीकरणको कार्य अगाडि बढेको छ ।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह अन्तरसम्बन्ध र समन्वय सम्बन्धमा मुख्यमन्त्रीहरूको पोखरामा भएको बैठकले आँल्याएका विषयहरू अधिकांश कार्यान्वयन भएका छन् भने केही कार्यान्वयनको चरणमा रहेका छन् ।
- तत्कालीन गृहमन्त्री रामबहादुर थापा बादलको अध्यक्षतामा बनेको समितिले तयार पारेको २९ बुँदे प्रतिवेदन प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयबाट कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ ।

- राष्ट्रिय सभाद्वारा गठित सङ्घीयता कार्यान्वयनसम्बन्धी अध्ययन तथा अनुगमन विशेष समितिले पेस गरेको प्रतिवेदन कार्यान्वयनको चरणमा छ ।
- सङ्घीय सरकार (कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय) बाट विभिन्न कानूनका नमुनाहरू तयार गरी प्रदेश र स्थानीय तहमा पठाइएको र सोही आधारमा प्रदेश र स्थानीय तहले कतिपय कानून बनाएका छन् । तीन तहमा करिब ११०० को सङ्ख्यामा कानून बनेका छन् ।
- प्रदेश सभाबाट स्थानीय तहको लागि गाउँ तथा नगरसभा सदस्यहरूको सुविधासम्बन्धी ऐन, प्रदेश लोकसेवा आयोग ऐन, जिल्लासभाको काम कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी ऐन, गाउँसभा र नगरसभा सञ्चालन कार्यविधिलगायतका कानून पारित भएका छन् ।
- गण्डकी र सुदूरपश्चिम प्रदेशले 'प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा विवाद समाधान) ऐन' पारित गरेका छन् भने अन्य प्रदेशहरूमा त्यससम्बन्धी गृहकार्य भएका छन् ।
- विकास निर्माणका सम्बन्धमा योजना तर्जुमा गर्नको लागि राष्ट्रिय योजना आयोग गठन गरिएको छ । सङ्घमा निरीक्षण निकायका रूपमा प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय योजना परिषद्को गठन गरिएको छ, जसमा प्रदेश र स्थानीय सरकारका प्रतिनिधिहरूका साथै अन्य सरोकारवालाहरू सदस्य रहेका छन् । राष्ट्रियस्तरका योजना निर्माणमा अन्तरप्रदेश परिषद्, राष्ट्रिय समन्वय परिषद्, सङ्घीय संसद्को विषयगत समितिहरू, प्रदेशस्तरका योजना निर्माणमा प्रदेश समन्वय परिषद् र प्रदेश सभाका विषयगत समितिहरू समेतले आआफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गरेका छन् ।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको गठन भई आफ्नो कार्यादेशबमोजिम काम गरिरहेको छ । आयोगले बनाउने सूत्रका आधारमा सङ्घबाट प्रदेश र स्थानीय तह र प्रदेशबाट स्थानीय तहमा वित्तीय हस्तान्तरण हुँदै आएको छ ।

- प्रशासनिक सङ्घीयताअन्तर्गत कर्मचारी समायोजन भएको छ भने प्रदेश लोकसेवा आयोगबाट विज्ञापन आह्वान भै कर्मचारी भर्ना प्रक्रिया सुरु भएको छ । स्थानीय तहमा सङ्घबाट खटिएर आएका, समायोजनबाट आएका, प्रदेश लोकसेवा आयोगमार्फत नियुक्त भएका र स्थानीय तहबाटै नियुक्त भएका गरी ४ प्रकारका कर्मचारी छन् ।
- सङ्घीय संरचनाअन्तर्गत तीनै तहका सरकारलाई संविधान तथा कानूनबमोजिम आफ्नो अधिकारको प्रयोग र दायित्व निर्वाह गर्नका लागि अदालतले सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले बनाएका कानूनको व्याख्या गर्ने काम अदालतबाट संविधानको मर्मबमोजिम भएको छ ।

तहगत समन्वय र सहकार्यका चुनौती

- प्रदेश र स्थानीय सरकारको अधिकार क्षेत्रमा सङ्घले हस्तक्षेप गरेको, स्थानीय तहमा सङ्घ र प्रदेशका नियम कानून र सर्कुलरहरू आउने गरेकोमा कुन मान्ने भन्ने अन्योल हुने गरेको, कानूनमा दोहोरोपन बढेको र एकापसमा बाफिएको अवस्था समेत रहेको जस्ता समस्याहरू अध्ययनबाट फेला परेका छन् ।
- संविधानले सङ्घ, प्रदेश र प्रदेश प्रदेशबिचको राजनीतिक विवाद समाधान गर्न अन्तरप्रदेश परिषद्को व्यवस्था गरेको छ । तीन तहको अन्तरसम्बन्धसम्बन्धी ऐनले राष्ट्रिय समन्वय परिषद्, प्रदेश समन्वय परिषद् र विषयगत समितिहरूको व्यवस्था गरेको छ तर त्यसको कार्यान्वयन नभएको र उक्त ऐनको बारेमा पर्याप्त जानकारी समेत नरहेको अवस्था छ ।
- साभा अधिकारको विषय र एकल सूचीमा अर्को तहलाई असर पर्ने विषयमा कानून तर्जुमा गर्दा सबै तहबाट पर्याप्त परामर्श र छलफलको अभाव रहेको, स्थानीय तहले कानून तर्जुमाको लागि सङ्घ वा प्रदेशलाई अनुरोध गर्न सक्ने र प्रदेशले सङ्घलाई अनुरोध गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था भएपनि हालसम्म त्यसप्रकारको अभ्यास हुन नसकेको छैन । एउटै विषयमा सङ्घ, प्रदेश दुवैले र कतिपय अवस्थामा त तीनै तहले कानून बनाएको देखिन्छ ।

- दण्ड जरिबाना हुने गरी सङ्घबाट कानुन नबनाउन निर्देशन आएपनि प्रदेश तथा स्थानीय तहमा सामान्य दण्ड जरिबाना हुने गरी कानुन बनाइएको पाइन्छ ।
- प्रदेश र स्थानीय तहले बनाएका कानुन र मापदण्डलाई प्रहरी, सरकारी वकिल र अदालतले प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नगरेको, जिल्ला प्रशासन कार्यालयको हस्तक्षेप बढ्दै गएको, जिल्ला समन्वय समितिको प्रभावकारिता र औचित्यता समेत नदेखिएको अवस्था छ ।
- मुख्य न्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको मातहत हुने आफ्ना कर्मचारी नहुने अवस्थाले कसरी प्रदेशको प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा गर्ने भन्ने अन्याूलता रहेको छ ।
- सङ्घीय संसद्बाट कानुन बनिसकेको भएपनि प्रदेश प्रहरीको गठन र परिचालनका सम्बन्धमा अन्याूलता कायमै देखिन्छ ।
- संविधानको अनुसूची ७ र ९ मा उल्लेख भएका अधिकारहरू व्यापक रूपमा प्रयोग हुने किसिमका रहेका छन् । सो अनुसूचीमा शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, विद्युत्, खानेपानी जस्ता विषयहरू परेका छन् तर तिनै अधिकार तीनै तहको एकल अधिकार र सङ्घ र प्रदेशको साभा अधिकारमा पनि कुनै न कुनै रूपमा परेकोले समस्या सिर्जना भएको देखिन्छ ।
- तीन तहका सरकारबिच समन्वयका अभावमा एकल अधिकारअन्तर्गत दोहोरिएका विषय तथा साभा अधिकारका विषयमा कानुनबनाउन द्विविधा रहेका कारण शिक्षा, स्वास्थ्य, सहकारी, निजामती, प्रहरी, लोकसेवा आयोगलगायतका विषयमा कानुन बनेका छैनन ।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहले एकल अधिकारका विषयमा कानुन बनाउने गरेको भएपनि साभा अधिकारका विषयमा कानुन बनाउने बारे द्विविधा देखिन्छ । कानुन निर्माण गर्न तहगत सरकारबिचमा नीतिगत एवम् कार्यगत समन्वय हुन नसकेको, सङ्घीय नीति र कानुनबमोजिम प्रदेश सभाले बनाएको कानुनले आर्थिक दण्ड तथा कैद सजाय गर्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ ।

- स्थानीय तहका पदाधिकारीहरूको सुविधाका सम्बन्धमा प्रदेश सभाले बनाएको कानून सर्वोच्च अदालतबाट बदर भएपछि प्रदेशले पुनःअर्को कानून बनाई अझ बढी सुविधा प्रदान गरिएको छ ।
- स्थानीय तहले कानून तर्जुमा गर्दा पूरा गर्नुपर्ने प्रक्रियाहरूका सम्बन्धमा प्रदेशस्तरबाट कानून बनाएको भएपनि स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन हुन सकेको देखिँदैन ।
- शिक्षा ऐन, २०२८ अन्तर्गत एक प्रकारको व्यवस्था रहेको र संविधानबमोजिम आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा स्थानीय तहको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दछ । यस सम्बन्धमा परेका केही मुद्दा अदालतमा विचाराधीन छन् ।
- कर्मचारी समायोजन न्यायोचित नभएको कर्मचारीहरूको गुनासो रहेको, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतभन्दा पनि पद र अनुभवमा वरिष्ठ कर्मचारीहरूलाई काममा लगाउनुपर्दा मर्यादामा कठिनाइ आउने गरेका छन् ।
- प्रदेशस्तरमा विधि र प्रक्रिया तोक्ने कानून बने पनि कर्मचारी भर्नासम्बन्धी कानून बन्न सकेका छैनन् । प्रदेश तहका कर्मचारीको सम्बन्धमा खुला विज्ञापन गरी कर्मचारी भर्ना प्रक्रिया अगाडि बढाइए पनि आन्तरिक बढुवासम्बन्धी प्रक्रिया अन्योलमा रहेका कारण कर्मचारीको वृत्ति विकासमा प्रभाव परेको छ ।
- न्यायालय र स्थानीय न्यायिक समितिबिच प्रभावकारी समन्वय हुन सकेको छैन ।
- स्थानीय सरकारले कानूनको सम्बन्धमा राय माग्दा कोसँग माग्ने भन्नेमा अन्योल रहेको छ । सरकारी वकिलको कार्यालय वा मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयले राय नदिने गरेको, कानून निर्माणको प्रक्रियामा स्थानीय तह र प्रदेश सरकारबिचमा समन्वय तथा सहकारिताको अभाव रहेको छ ।
- सङ्घमा सङ्घसंस्था दर्ता ऐन २०३४ कायमै रहेको र प्रदेश र स्थानीय सरकारले कानून बनाएपनि कार्यान्वयन हुन नसकेको, वन ऐन, जग्गा प्राप्ति ऐन सङ्घको क्षेत्राधिकारभित्र परेकोले प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई काम गर्न कठिनाइ भएको छ ।

- विकास आयोजनामा आवश्यक समन्वय हुन नसकेको, केवल नजिकमा रहेका प्रदेश तथा स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरूसँगको भेटघाटका आधारमा मात्र सङ्घ र प्रदेशका आयोजनाहरूको बारेमा स्थानीय तहले जानकारी पाउने गरेको, कतिपय अवस्थामा प्रदेशसँग समन्वय र सहकार्य भएपनि विकास कार्यहरू संयुक्त रूपमा हुन नसकेको, प्रदेशस्तरबाट साभा परियोजनाको अभ्यासको थालनी नभएको पाइन्छ ।
- कुन आयोजना कसले सञ्चालन गर्ने भन्ने मापदण्ड कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । योजनाहरूमा दोहोरोपन हुने गरेको, स-साना योजना समेत सङ्घ र प्रदेशबाट सञ्चालन हुने गरेको, साना आयोजनाका लागि पनि स्थानीय तहमा केन्द्र तथा प्रदेशबाट सशर्त अनुदान आउने र त्यो पनि ढिला गरी आउने भएकोले कार्यसम्पादन र मूल्याङ्कनसमेत प्रभावित हुने गरेका छन् ।
- साभा आयोजनाका विषयमा छलफल हुने गरेको, निर्वाचित पदाधिकारी र कर्मचारीहरूका बिचमा कार्यगत समन्वय कायम गर्ने प्रयत्न गरिएको भएपनि त्यस प्रकारका योजनाहरू सञ्चालनमा आएका छैनन् ।
- सशर्त अनुदान लक्ष्य र कार्यक्रम तोकेर आउनु पर्नेमा शीर्षक तोकेर आउने गरेको हुँदा प्रादेशिक एवम् स्थानीय आवश्यकताअनुसार भन्दा पनि केन्द्रको शीर्षकअनुसार कार्यान्वयन गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था रहेको छ ।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका आयोजनामा स्थानीय जनसहभागिताको मापदण्ड फरक फरक रहेको हुँदा समान प्रकृतिको आयोजनाहरू एकै ठाउँमा कार्यान्वयन गर्न समस्या हुने गरेको छ ।
- पारस्परिक समन्वयको अभावमा स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घले गरेका काम कारबाहीका बारेमा जानकारी नहुने गरेको, सङ्घबाट समन्वयभन्दा बढी निर्देशन हुने गरेको र त्यसबाट स्थानीय तहको अधिकारको प्रयोग र काम कारबाही प्रभावित हुने गरेको अवस्था छ ।
- सिमानाका नदीहरूबाट प्राप्त स्रोतहरूको उपयोगमा विवादहरू आउने गरेको, सामुदायिक वन र नदीजन्य वस्तुहरूको दुरुपयोगका सम्बन्धमा विवाद हुने गरेका छन् ।

- गरिबी निवारण, भूमिहीनको समस्या समाधान, प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन जस्ता विषयहरूमा सङ्घको निर्देशन पर्खनुपर्ने अवस्था देखिन्छ । सङ्घ र प्रदेशका मन्त्रालयहरूले स्थानीय तहसँग साभेदारी र समन्वय गर्न नखोजेको देखिन्छ ।
- शिक्षा क्षेत्रमा समायोजनको समस्या रहेको, शिक्षामा प्रशासन र प्राविधिकको अलग अलग मन्त्रालयबाट हेरिने भएका कारण समेत समस्या हुने गरेका छन् ।
- स्थानीय तहमा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत सङ्घअन्तर्गत हुने र स्थानीय तहले बनाएको बजेट, नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने निकायलाई नसोधी सरुवा र बढुवा गर्दा काममा बाधा पर्ने गरेको, एकजनाले योजना तर्जुमा गर्ने र अर्कोले कार्यान्वयन गर्ने गर्दा आइपर्ने समस्यातर्फ अन्देखा भएको पाइन्छ ।
- स्रोत साधनको बाँडफाँडमा समेत समन्वय हुन सकेको छैन । ढुङ्गा, गिटी बालुवालगायतका प्राकृतिक स्रोत साधनमा प्रदेशले अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने संवैधानिक अधिकार विपरीत सङ्घीय सरकारले बजेटमार्फत ती अधिकारहरू स्थानीय तहलाई तोकेको अवस्था छ ।
- स्रोत साधनको परिचालनमा तहगत सरकारबिच स्वायत्त र समन्वय कायम हुन नसकेको हुँदा स्रोत साधनको परिचालन कार्य प्रभावकारी हुन सकेको छैन । सङ्घबाट प्राप्त समपूरक बजेटमा स्थानीय तहले योगदान गर्नुपर्ने भएकोमा स्थानीय तहसँग बजेटको अभाव हुँदा त्यसखाले बजेटबाट वञ्चित हुन परेको, 'म्युचुअल फण्ड' राख्न सक्ने अवस्थामा पनि त्यस्तो आयोजना बजेट वडा तौकी आउने भएकोले सन्तुलन मिलाउन कठिनाइ हुने गरेको छ ।
- सङ्घीय संरचनाका तीनै तहबिच समन्वयको अभाव देखिएको छ । जसले गर्दा तीनओटै तहका सरकारले आ-आफ्नै शैलीमा स्पष्ट कार्य विभाजन नगरी समान प्रकृतिका कार्यालयहरू स्थापना गरेका छन् ।
- अन्तरप्रदेश परिषद्को बैठक नियमित नबस्ने, परिषद्का निर्णय, निर्देशन तथा सुभावहरू आंशिक रूपमा मात्र कार्यान्वयन हुने गरेका कारण समन्वयमा समस्या देखिन्छ ।

भावी कार्यदिशा

हालसम्म गरिएका अध्ययनबाट सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अन्तरसम्बन्ध, समन्वय र सहकार्य सम्बन्धमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय र अन्य सम्बन्धित मन्त्रालय तथा निकायको लागि थुप्रै सुझावहरू प्राप्त भएका छन् । उक्त सुझावहरूका आधारमा मोटामोटी रूपमा निम्न विषयमा तत्काल ध्यान केन्द्रित गर्नु आवश्यक देखिन्छः

- अन्तरप्रदेश परिषद्, राष्ट्रिय समन्वय परिषद्, प्रदेश समन्वय परिषद्, विषयगत समितिहरू जस्ता संरचनालाई तत्काल प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरी बैठकहरू सञ्चालन गर्ने र हाल देखापरेका समस्याहरूको सम्बोधन गर्ने,
- साभा अधिकारका विषय र कतिपय अधिकारहरू दोहोरो, तेहेरो पर्ने गएकोले उक्त विषयमा कार्य विस्तृतीकरणमा यथाशीघ्र परिमार्जन गर्दै सङ्घीय संसद्बाट तत्काल कानुन बनाई प्रदेश र स्थानीय तहलाई सहज स्थिति सिर्जना गर्ने,
- कानुन तर्जुमा, योजना तर्जुमा, आयोजना निर्माण र कार्यान्वयनमा तलदेखि माथिसम्म लग्ने मोडलबाट अगाडि बढ्दै एक अर्को तहबिच समन्वय र सहकार्य गर्ने र व्यापक रूपमा सहभागितामूलक पद्धतिको अवलम्बन गर्नुपर्ने,
- सङ्घबाट आधारभूत विषयमा बन्नुपर्ने कानुनहरू (निजामती सेवा ऐन, प्रहरी ऐन, शिक्षा ऐन, शिक्षा ऐन, कृषि ऐन) तत्काल अगाडि बढाई उक्त क्षेत्रहरूमा रहेका अन्यौलताको अन्त्य गर्ने,
- गण्डकी र सुदूरपश्चिम प्रदेशबाहेक अन्य ५ ओटा प्रदेशबाट प्रदेश तथा स्थानीय तह (समन्वय तथा विवाद समाधान) ऐन जारी हुन बाँकी रहेकोले तत्काल ती कानुन निर्माण गरी प्रदेश र स्थानीय तहबिचको समन्वय र अन्तरसम्बन्धमा स्पष्टता ल्याउनुपर्ने,
- वित्तीय सङ्घीयता र प्रसाशनिक सङ्घीयताको सम्बन्धमा थुप्रै प्रश्नहरू उठेकोले वित्त हस्तान्तरणमा पारदर्शी पद्धतिको अवलम्बन गर्दै कर्मचारीको सम्बन्धमा समेत सङ्घलाई छिटो छरितो, चुस्त दुरुस्त बनाउने र प्रदेश र

स्थानीय तहलाई आवश्यक सहयोग गर्ने गरी उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोगको गठन गरी त्यस्तो आयोगको सुभावाका आधारमा प्रशासनिक सङ्घीयताको पुनर्संरचना गर्नुपर्ने,

- स्थानीय तहमा रहेका ४ प्रकारका कर्मचारीहस्तबिचको असमानता र विभेदको अन्त्य गरी एकै प्रकृतिको सेवा, सुविधा र तहसहितको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- कानुन तर्जुमाको लागि एकरूपताको लागि कानुन तर्जुमा दिग्दर्शन निर्माण गरी प्रदेश र स्थानीय तहमा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- प्रदेश र स्थानीय तहबाट बनेका कानुनको कार्यान्वयनमा समस्या देखिएको, मुख्य न्यायाधिवक्ताको भूमिका र सरकारी वकिल कार्यालयको सम्बन्ध स्पष्ट नभएकोले तत्काल स्पष्ट पार्नुपर्ने,
- स्थानीय न्यायिक समिति र स्थानीय तहमा कानुन निर्माणसम्बन्धी दक्ष जनशक्ति अभाव भएकोले प्रत्येक स्थानीय तहमा कम्तीमा एकजना कानुन अधिकृतको दरबन्दी राख्ने,
- सङ्घबाट प्रदेश तथा स्थानीय तह र प्रदेशबाट स्थानीय तहमा प्रवाह हुने ४ प्रकारका अनुदान, तीन तहका सरकारले लागु गर्ने योजनाको आकारमा स्पष्ट मापदण्डको अभाव भएकोले किटानीसहित मापदण्डको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- जिल्ला समन्वय समितिको हैसियत र उक्त संरचनाको प्रभावकारिताका सम्बन्धमा गम्भीर रूपमा छलफल गरी थप प्रभावकारी बनाउन आवश्यक जिम्मेवारी र स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- तीन तहबाट बनेका कानुनको तत्काल उत्तर विधायिकी परीक्षण गरीकानुनका आधारभूत सिद्धान्तबमोजिम संशोधनको लागि अगाडि बढाउनुपर्ने,
- विभिन्न समिति तथा संरचनाहरूले (मुख्यमन्त्रीहरूको बैठकबाट प्राप्त सुभावा, कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदन, खर्च पुनरावलोकन आयोगको प्रतिवेदन, राष्ट्रिय सभाको विशेष समितिको ९९ बुँदे प्रतिवेदन आदि) सिफारिस गरेका सङ्घीयता कार्यान्वयनका बुँदाहरूलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयमा टास्कफोर्स नै गठन गरीतदारुकताकासाथ लागु गर्नु आवश्यक छ ।

विषयवस्तुसँग सम्बन्धित शब्दावली र परिभाषा

अङ्गीभूत एकाइ : संवैधानिक मान्यता भएको सङ्घको सदस्य एकाइ जसलाई विभिन्न नामबाट सम्बोधन गर्ने गरिन्छ । जस्तै: भारतमा राज्य, अष्ट्रेलियामा प्रान्त, स्विट्जरल्याण्डमा केन्टन, जर्मनीमा लेण्डर र नेपालमा प्रदेश आदि । सङ्घीय प्रणालीमा संविधानले सार्वभौम अधिकारहरू सङ्घीय सरकार र यसका अङ्गीभूत एकाइहरूमा बाँडफाँड गरेको हुन्छ ।

अन्तरप्रदेश परिषद् : सङ्घीय देशहरूमा राष्ट्रिय विकास नीति, आर्थिक विकासको लागि तहहस्तबिचको समन्वय, सङ्घीय एकाइहस्तबिचको राजनीतिक विवाद समाधान र राष्ट्रिय महत्त्वका विषयमा निर्णय लिने जस्ता कार्यका लागि अन्तरप्रदेश परिषद् जस्ता संयन्त्रको व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

अन्तरसरकारी सहयोग/समन्वय : साभा लक्ष्यहरू हासिल गर्न, सेवा उपलब्ध गराउन साभा समस्या हल गर्नका निम्ति दुई वा सो भन्दा बढी सरकारहस्तबिचको प्रबन्ध । यसलाई सङ्घको सरकारका तहहस्तबिचमा र ती तहहस्तबिच विद्यमान प्रशासनिक तथा नीति निर्माणको कार्य सम्बन्धलाई धान्ने प्रबन्धहरूको सम्भार गर्ने कार्यका रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ ।

अवशिष्ट अधिकार : सङ्घीय संविधानद्वारा सरकारको कुनै खास तहलाई किटानीका साथ प्रदान गरिएका अधिकारभन्दा भिन्न सरकारको कुनै खास तहका लागि प्रकट वा अप्रकट स्वरूपमा छाडिएका बाँकी अधिकारहरूलाई अवशिष्ट अधिकार भनिन्छ ।

एकल क्षेत्राधिकार : एक तहको सरकारलाई पूर्ण रूपमा निर्दिष्ट गरिएका अधिकार वा क्षमताका क्षेत्र । नेपालको संविधानबमोजिम सङ्घको अधिकारको सूची अनुसूची ५, प्रदेशको अधिकार अनुसूची ६ र स्थानीय तहको लागि अनुसूची ८ एकल क्षेत्राधिकारको सूचीको रूपमा रहेका छन् ।

खटिएको क्षेत्राधिकार (दोहोरो वा तेहेरो पर्न गएका क्षेत्राधिकारहरू): कुनै विषय जहाँ सरकारका दुई वा बढी तहहरूलाई समान प्रकारका कार्यहरू गर्न संवैधानिक वा कानुनी रूपमा मान्यता प्राप्त भएको हुन्छ । उदाहरणको लागि: नेपालको संविधानमा आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षा स्थानीय तहको एकल सूचीमा, प्रदेशस्तरका विश्वविद्यालय प्रदेशको एकल सूची र

सङ्घीय तहका विश्वविद्यालयलगायतको विषय सङ्घको एकल सूचीमा रहेको भएपनि साभा अधिकारको सूचीमा शिक्षा मात्र राखिएको छ ।

गठबन्धन राजनीति: संसदीय लोकतन्त्रमा दुई वा दुई भन्दा बढी राजनीतिक दलहरूले साभा कार्यसूची अङ्गीकार गर्ने, साभा मोर्चा निर्माण गर्ने र सरकार वा प्रतिपक्षमा रहेर साभा नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई अगि बढाउने प्रक्रिया ।

अधिकार निक्षेपण: यस्तो प्रक्रिया, जसद्वारा अङ्गीभूत एकाइलाई प्रशासनिक, कार्यकारी, विधायिकी तथा वित्तीय अधिकारहरू दिइन्छ । सङ्घीयताको विपरीत निक्षेपण गरिएका अधिकारहरू बदर गर्न अर्थात् केन्द्रीय सरकारद्वारा सामान्य कानून निर्माण गरी केन्द्रमा फिर्ता लिन सकिन्छ । निक्षेपणमा राजनीतिक अधिकारहरूको स्थानान्तरण अन्तर्निहित हुन्छ जबकि विकेन्द्रीकरणमा प्रायः प्रशासनिक वा वित्तीय अधिकारहरूको मात्र स्थानान्तरण हुन्छ ।

तहगत अन्तरसम्बन्ध र समन्वय: सङ्घीय संरचनामा तहगत अन्तरसम्बन्धको बहुआयामिक महत्त्व हुन्छ किनकि यो द्विपक्षीय र बहुपक्षीय दुवै हुन सक्दछ ।

प्रशासकीय सङ्घीयता: प्रशासकीय सङ्घीयतामा सङ्घीय सरकारले निश्चित क्षेत्रमा कानुनी प्रबन्धहरूको निर्धारण गर्नुको साथै नीतिहरूको निर्माण गर्दछ भने कानून तथा नीतिहरूको कार्यान्वयन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने कार्य प्रायः सङ्घीय एकाइहरूको जिम्मेवारीअन्तर्गत पर्दछ । प्रशासकीय सङ्घीयता भएका मुलुकमा सङ्घीय एकाइहरूले सङ्घको कानूनसँग नबाफिने गरी कानून निर्माण गर्न पनि सक्दछन् । यस प्रकारको सङ्घीयताको अभ्यास जर्मनीमा भएको पाइन्छ ।

असमान वित्तीय क्षमता तथा सामर्थ्य: सङ्घीय एकाइहरूबिच अन्तर तथा आन्तरिक रूपमा रहेको राजस्व सङ्कलन र खर्चको क्षमतामा रहेको भिन्नता वा असमानता । उदाहरणको लागि: नेपालको सङ्घीय प्रणालीमा ७० प्रतिशत राजस्व सङ्घको अधीनस्थ र बाँकी ३० प्रतिशत प्रदेश स्थानीय तहको भागमा पर्दछ । स्थानीय तहमा समेत महानगरपालिका र गाउँपालिकाबिचको स्रोत र क्षमतामा निकै भिन्नता रहेको छ ।

वित्तीय असन्तुलन: सङ्घीय संरचनामा सरकारका तहहस्त्रिबिच राजस्व तथा खर्चसम्बन्धी दायित्वमा हुने असन्तुलन, जहाँ एक तहले (सामान्यतया केन्द्र वा सङ्घले) आफ्नो आवश्यक खर्चभन्दा बढी राजस्व सङ्कलन गर्दछ भने अर्को तहले खर्चसम्बन्धी आफ्ना दायित्वहरूका निम्ति पर्याप्त राजस्व सङ्कलन गर्न सक्दैन ।

प्रगतिशील कर: करको त्यस्तो संरचना जसमा बढी आर्जन गर्ने करदाताहरूको आयमा बढी प्रतिशत कर लगाइन्छ । यस्तो करको उद्देश्य सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्नु हो ।

फराकिलो दायरा भएको कर: धेरै व्यक्तिहरूलाई समेट्ने फराकिलो दायरा भएको कर जसबाट उल्लेख्य मात्रामा राजस्व सङ्कलन हुन सक्दछ ।

वित्तीय नीति: वित्तीय नीति त्यस्तो माध्यम हो जसबाट कुनै पनि सरकारले राष्ट्रको अर्थतन्त्रलाई अनुगमन गर्ने तथा प्रभाव पार्ने उद्देश्यले आय तथा व्ययको स्तर (कर, खर्च, ऋण, घाटा आदि) लाई समायोजन गर्ने गर्दछ ।

वित्तीय अनुशासन: सरकारको अत्यधिक वा निरन्तर बजेट घाटा वा ऋणबाट जोगिने कार्य । यसमा वित्तीय जिम्मेवारी वा सुदृढ वित्तीय व्यवस्था पनि पर्दछ ।

वित्तीय असन्तुलन: वित्तीय असन्तुलन भन्नाले वित्तीय क्षमतामा भएको असन्तुलनलाई जनाउँछ अर्थात् सरकारको राजस्व उपार्जन गर्ने अधिकार र खर्च गर्न पाउने जिम्मेवारीको तुलनामा बचन गएको वा अपुग भएको स्रोत ।

वित्तीय समन्वय: खासगरी ऋणलाई नियन्त्रण गर्ने तथा वित्तीय चक्रलाई सन्तुलनमा राख्ने उद्देश्यले सङ्घीय प्रणालीमा विभिन्न तहका सरकारहरूको कर सङ्कलन गर्ने, ऋण लिने र खर्च गर्ने नीतिहस्त्रिबिच संयोजन गर्ने प्रक्रिया ।

समतामूलक वितरण: समतामूलक वितरण भन्नाले सङ्घका हरेक सरकारहस्त्रिबिच आम्दानी सम्पत्ति र स्रोत साधनको निष्पक्ष वा न्यायोचित बाँडफाँड ।

समानीकरण: सङ्घभित्रका सङ्घीय एकाइहरूलाई न्यूनतम तथा समतामूलक रूपमा स्रोत साधनहरू उपलब्ध गराई नागरिकहरूको बसोबास जुनसुकै

एकाइमा भए पनि उनीहरूलाई उपयुक्त सरकारी सेवा सुनिश्चित गर्न राजस्वको पुनःवितरण गर्ने कार्य ।

ससर्त अनुदानहरू: निश्चित प्रयोजनका निम्ति र खर्च गर्ने सीमा तोकेर अङ्गीभूत एकाइहरूमा सङ्घीय सरकारले अनुगमन गर्ने गरी हस्तान्तरण गर्ने रकम ।

सहअस्तित्व: एकआपसको विविधतालाई स्वीकार गरी एकअर्काको पहिचानलाई सम्मान गर्दै सँगै बस्ने मान्यता । सङ्घीय राज्यमा यसले विभिन्न समुदाय वा एकाइको अलग अलग हैसियत र पहिचानको मान्यतासहित स्वशासन र स्वायत्तता प्रदान गरिने संवैधानिक पद्धति ।

सहयोगात्मक सङ्घीयता: एक प्रकारको सङ्घीय प्रणाली, जसमा अङ्गीभूत एकाइहरू र केन्द्रीय सरकार नीति निर्माण तथा सेवा प्रदायसम्बन्धी जिम्मेवारीहरूको साभेदारी गर्न सहमत हुन्छन् । सहयोगात्मक सङ्घीयतालाई प्रायः प्रतिष्पर्धात्मक सङ्घीयताको विपरीत मानिन्छ ।

जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल
National Forum of Parliamentarians on Population and Development (NFPPD) - Nepal

अनामनगर, काठमाडौं ।

फोन नं : ०१५७०६७३४

इमेल : nfppd2071@gmail.com

वेबसाइट : <https://nfppd.org.np/>